

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Aralık / December / ديسمبر / 2022, 9: 1-49

İbn Ebu Hâtim'in 'İlelü'l-hadîs İsimli Eserinde Metin Tenkidi

Content Criticism of Ibn Abî Hâtim in His Work 'İlal al-ḥadîth

تقد المتن في كتاب "علل الحديث" لابن أبي حاتم

Mehmet Ali Çalgan

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Adıyaman/Türkiye

Ass. Prof., Adıyaman University Islamic Sciences Faculty, Adıyaman/Türkiye

mehmetcalgan@gmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-5780-5067

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 03.09.2022

Kabul Tarihi | Accepted Date: 08.11.2022

Yayın Tarihi | Published Date: 31.12.2022

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık / December

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7496346>

Atıf/Citation / اقتباس : Çalgan, Mehmet Ali. "İbn Ebu Hâtim'in 'İlelü'l-hadîs İsimli Eserinde Metin Tenkidi". *HADITH* 9 (Aralık 2022), 1-49. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7496346>.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Mehmet Ali Çalgan)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected / انتحال: تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية /

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: hadith.researches@gmail.com

İbn Ebu Hâtim'in 'İlelü'l-hadîs İsimli Eserinde Metin Tenkidi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Çalgan

Anahtar Kelimeler: Öz

Hadis

Metin Tenkidi

İbn Ebû Hâtim

İlel

Münker

Bu makalede genel olarak hadis kaynakları, özel olarak da ilel eserlerinde metin tenkidi yapılmadığı tezi tahkik edilmiş ancak İbn Ebû Hâtim'in (öl. 327/938) 'İlelü'l-hadîs isimli eserinin incelenmesi neticesinde bu tezin aksini ispatlayan bulgular elde edilmiştir. 'İlel'de Kur'an-ı Kerim'e, sahih hadislere, icmâa, tarihî bilgilere, vâkıya, râvinin sözüne, kelamın siyâkına, amele muvafakat/muhalefet, nübüvvet kelimâna benzememe, dinin asılları konusunda teferrüd, isrâiliyata benzeme gibi on bir metin tenkidi kıstasının tasrih edilerek kullanıldığı toplam 139 örnek tespit edilmiştir. Bunlara ilaveten haklarında münker veya batıl gibi mücmel tabirlerin kullanıldığı hadislerin tahkik edilerek metnin teferrüdü veya muhalefeti sebebiyle tenkit edilip edilmediğinin anlaşılabilmesine işaret edilerek bu şekilde metni tenkit edilen 288 hadis tespit edilmiştir. Bazı araştırmaların bulgularından ve eserin muhakkiklerinin notlarından istifadeyle tespit edilen bu rakam daha geniş bir araştırma ile çok daha artacaktır. Ayrıca, umûmü'l-belvâya benzer şekilde teferrüdü de muhaddislerce metnin tenkidi için önemli bir gerekçe olduğu hususuna değinilmiş ve 'İlel'de teferrüd gerekçe gösterilerek metni tenkit edilmiş olan 51 örneğe işaret edilmiştir. Muhafazakâr bir tahminle 'İlel'de toplam 559 hadisin metninin tenkid edildiği saptanmıştır; bu rakamın eserdeki toplam hadis sayısına oranı yaklaşık beşte birdir. Ancak münker/bâtıl/kezib/mevzû hükmü verilen haberlerin çoğunun mâna nekâreti sebebiyle tenkit edildiği düşünüldüğünde önceki hesaplama dâhil edilmeyen 313 hadis daha ilave edilerek toplamda 872 haberin (toplam hadis sayısının yaklaşık yüzde otuzu) metninin tenkit edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu sayısal çokluk münekkitlerin senede ya da metne gösterdiği ihtimamın değil, hataların yapılış sıklığının bir göstergesidir. 'İlel'de Şu'be, Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne gibi en önde gelen muhaddislerin metindeki hataları tespit edilmiş; Sahîhayn, Sahîh İbn Hibbân ve Sahîh İbn Huzeyme dâhil olmak üzere muteber hadis kaynaklarındaki pek çok hadis metin tenkidine tâbi tutulmuştur.

Content Criticism of Ibn Abî Hâtim in His Work 'İlal al-ḥadîth

Keywords:

Ḥadîth

Content Criticism

İbn Abî Hâtim

'İlal

Munkar

Abstract

In this article, the thesis that content criticism was not applied in ḥadîth works in general and in 'İlal books in particular has been investigated. However, as a result of examining Ibn Abî Hâtim's 'İlal al-ḥadîth, findings that prove the opposite of this claim have been obtained. In 'İlal a total of 139 examples in which eleven content criticism criteria such as contradiction to al-Ḳur'ân, ḥadîth, consensus, historical facts, reality, the words of the transmitter; not resembling to the words of the Prophet, being single in transmitting a ḥadîth an important topic of the religion have been applied were detected. Furthermore, it has been pointed out that by examining the ḥadîths about which concise terms such as munkar have been used it can be understood whether these ḥadîths have been criticised due to the singleness or contradiction of the text. A total of 288 ḥadîth the text of which were criticised in this manner has been determined. This number which was found by the findings of some studies and by making use of the notes of the editors of the work will increase by a more comprehensive research. Furthermore, the fact that singleness of the text of the ḥadîth is an important criterion for the ḥadîth scholars for the purpose of content criticism has been examined in an extensive way in the light of the explanations and applications of ḥadîth scholars. A total of 51 examples in which the singleness of the text of the ḥadîth has been used as a reason for content criticism has been detected. In sum it has been determined that in 'İlal the texts of a total of 559 ḥadîths have been criticised. This number corresponds to twenty percent of the total number of ḥadîths in 'İlal. This quantity does not represent the attention paid to the sanad or text of the ḥadîth by the ḥadîth scholar; it only represents the frequency of the mistakes done in sanad or the text.

Extended Abstract

Content Criticism of Ibn Abî Hâtim in His Work 'İlal al-ḥadîth

Ibn Abî Hâtim who is the first scholar to use the word “criticism” states that the authenticity of a ḥadîth can be understood by the trustworthiness of its transmitters and the appropriateness of it to be the words of the Prophet. As can be seen, the first condition is related to the sanad while the second is related to the text. Ibn Abî Hâtim's this statement which expresses concisely the authenticity conditions of a ḥadîth, alone indicates the importance he attaches to the text for the purpose of ḥadîth criticism. As can be inferred, the appropriateness of a statement to be the words of the Prophet implicitly and concisely expresses many conditions such as consistency with al-Ḳur'ân, ḥadîth and reasoning.

The claim that content criticism examples are not found in 'ilal books has been articulated by various researchers for a long time. These claims have been repeated in many studies to support the thesis that ḥadîth scholars have ignored content criticism. In this article, the thesis that content criticism was not applied in ḥadîth works in general and in 'ilal books in particular has been investigated. However, as a result of examining Ibn Abî Hâtim's 'İlal al-ḥadîth, findings that prove the opposite of this claim have been obtained. In 'ilal a total of 139 examples in which eleven content criticism criteria such as contradiction to al-Ḳur'ân, ḥadîth, consensus, historical facts, reality, the words of the transmitter; not resembling to the words of the Prophet, being single in transmitting a ḥadîth an important topic of the religion have been applied were detected. Furthermore, it has been pointed out that by examining the ḥadîths about which concise terms such as munkar have been used it can be understood whether these ḥadîths have been criticised due to the singleness or contradiction of the text. A total of 288 ḥadîth the text of which were criticised in this manner has been determined. This number which was found by the findings of some studies and by making use of the notes of the editors of the work will increase by a more comprehensive research. Furthermore, the fact that singleness of the text of the ḥadîth is an important criterion for the ḥadîth scholars for the purpose of content criticism has been examined in an extensive way in the light of the explanations and applications of ḥadîth scholars. A total of 51 examples in which the singleness of the text of the ḥadîth has been used as a reason for content criticism has been detected. In sum it has been determined that in 'ilal the texts of a total of 559 ḥadîths have been criticised. This number corresponds to twenty percent of the total number of ḥadîths in 'ilal. This quantity does not represent the attention paid to the sanad or text of the ḥadîth by the ḥadîth scholar; it only represents the frequency of the mistakes done in sanad or the text.

In ‘ilal there are very explicit examples where content criticism have been applied and besides these examples there are also examples where concise terms such as munkar have been used and only after an examination it can be inferred whether the sanad or text is criticised. Abī Ḥātim criticized the ḥadīth which says that “A scholar does not suffer from dementia” with the reason that it is contrary to the reality by giving the names of four scholars who actually suffered from dementia in their old ages. He judged that the ḥadīth which states that a woman should mourn for her husband for three days is contrary to the Qur’ānic verse about mourning. He criticised seven ḥadīths for contradiction to historical facts, two ḥadīths for contradiction to consensus, two ḥadīths for contradiction to the opinion of the transmitter. He criticised the mistakes in the texts of twenty ḥadīths by comparison to other authentic ḥadīths and nearly ninety ḥadīths by comparison to the various paths of the same ḥadīth. He also used singleness in content criticism in thirty examples. He made content criticism of many ḥadīths at times by expressing openly a reason such as contradiction to consensus but most of the time by using more concise terms such as munkar. In those cases after a close study of the ḥadīth it is understood clearly whether the sanad or text was criticised. There are also many cases where the term “forgery” was used to criticise the content. In short, ‘ilal contains many content criticism examples some of which are clear to see and some of which require closer scrutiny.

In the first section of the article the concise style of the ‘ilal, the correct way to read the ḥadīth evaluations, the mistakes of the trustworthy transmitters and the density of the content criticism have been discussed. In the second section, the content criticism cases which openly utilize a certain criterion (a total of 139 cases) are studied under eleven subtitles. In the third section, singleness-content criticism relationship has been extensively discussed in the light of both ḥadīth scholars’ explanations and their applications, it has been shown that singleness is seen as an important content criticism criterion and the examples in the ‘ilal in which this criterion was employed are indicated. In the fourth section, the munkar-content criticism relationship has been studied in the light of examples where ḥadīth scholars used openly the term munkar for content criticism, information has been given about the findings of some research which examined the usage of munkar by early ḥadīth scholars and subsequently the content criticism in ‘ilal by using munkar has been scrutinized under ten subtitles. In the fifth section, the ḥadīths which were criticised by using terms such as forged and by employing the singleness criterion were indicated. In the sixth section, some other issues related to content criticism were briefly discussed.

The results of our research show that the claims that content criticism was not employed or insufficiently employed in the early period in general and that content criticism can hardly be found in ‘ilal are superficial opinions that are not based on sufficient examination.

ملخص موسع

نقد المتن في كتاب "علل الحديث" لابن أبي حاتم

لقد كان العالم ابن أبي حاتم الذي كان أول من استعمل مصطلح "النقد" بين أنه يمكن أن نستدل على صحة الحديث من خلال عدالة رواته وإمكانية كون ذلك المتن من كلام النبوة. وإذا ما أمعنا النظر وجدنا أن الشرط الأول الذي وضعه ابن أبي حاتم متعلق بالسند وأما الشرط الثاني فمتعلق بالمتن مباشرة. ويعتبر شرط الصحة هذا الذي نقله ابن أبي حاتم دليلاً واضحاً على الأهمية التي أولاهما للمتن في نقد الحديث. كما نرى أيضاً بشكل مختصر وضمني أن الحكم على حديث ما بأنه كلام صادر عن النبي عليه الصلاة والسلام يستند إلى مقاييس عدة مثل موافقته للقرآن الكريم والأحاديث الصحيحة والعقل أيضاً.

وقد ادعى العديد من الباحثين في علم الحديث بأن أمثلة نقد المتن لم تكن متواجدة في كتب العلل. وقد تكرر هذا الادعاء من قبل الكثيرين لتدعيم أبحاثهم التي تحدثت عن إهمال المحدثين لنقد المتن. وقد كان هدف هذه المقالة تحقيق الأبحاث التي تقول بأن مصادر الحديث وخصوصاً كتب العلل لم تتناول نقد المتن إلا أنه في نهاية التدقيق في كتاب علل الحديث لابن أبي حاتم (ت 327-938) حصلنا على إثباتات تبين عكس هذه الادعاءات. وقد وجدنا أن الكاتب في أثره هذا من خلال 139 مثال استطاع أن ينتقد أحد عشر متن من خلال النظر في موافقتها للقرآن والأحاديث الصحيحة والإجماع والمعلومات التاريخية والوقائع وقول الراوي وسياق الكلام ومخالفته أو موافقته للمعمول به، وكذلك لعدم مشابهتها لكلام النبوة والتفرد في أصول الدين والإسرائيليات منها أيضاً. وعلاوة على ذلك، وجدنا أن هناك 288 حديثاً قد نُقد من خلال الإشارة إلى إمكانية فهم صحته من خلال النظر في نقده أو عدم

نقده بسبب تفرد المتن أو مخالفته عبر التحقيق في الأحاديث التي أطلق عليها تعابير مجملة مثل المنكر والباطل. وسنقوم برفع هذا الرقم الذي حصلنا عليه في بحث موسع من خلال الاستفادة من معطيات بعض الأبحاث وملاحظات محققي هذا الأثر. وبالإضافة لذلك فقد قمنا بشكل موسع في ضوء إيضاحات المحدثين وما قاموا به بتحليل الخصوص الذي يدعي أن التفرد في نقد المتن من قبل المحدثين سبب هام أيضا كما عموم البلوى. وقد أثبت هذا البحث أنه تم نقد 559 متن حديث بالمجموع في كتاب العلل، ويعتبر هذا العدد خمس عدد الأحاديث التي في كتاب العلل تقريبا. إن النسبة العالية هذه ليست دليلا على الاهتمام الذي أظهره النقاد نحو السند أو المتن، وإنما تظهر كثرة الأخطاء التي ظهرت في متن الحديث. وقد بين كتاب العلل الأخطاء في المتن التي قام بها الرواة المشهورون مثل شعبة وسفيان الثوري وسفيان بن عيينة، كما تم نقد كثير من متون الأحاديث في مصادر الحديث المعتمدة مثل الصحيحين وصحيح ابن حبان وصحيح ابن خزيمة.

وهناك أمثلة في كتاب العلل نستطيع من خلالها أن نرى بشكل واضح أنه بالإضافة للأمثلة الواضحة التي تم نقد المتن فيها يمكننا أن نرى أيضا أن السند والمتن قد تم نقدهما فيها من خلال التحقيق والمجمل والمنكر. وقد نقد أبو حاتم مقولة "العالم لا يخرف" عبر ذكر أسماء أربعة علماء خرفوا بسبب مخالفتهم لوقائع الأحاديث. وقد نقد أحاديث لأسباب عدة منها، حديث المرأة في الحداد على زوجها لثلاثة أيام لمخالفته آية عدة المرأة، وفي سبعة أمثلة لمخالفتها الأحداث التاريخية، وحديثين لخلافهما للإجماع، وحديثين لخلافهما قول الراوي، وقد استدل بالتفرد في موضوع أصول الدين في نقد أربعة مواضع لأحاديث أحدها ورد في صحيح مسلم، ولفت الانتباه أيضا في نقد متن الأحاديث إلى أهمية التوافق في سياق الكلام والعمول به وعدم المشابهة لكلام النبوة ومشابهة الاسرائيليات. وقد تم نقد أخطاء المتن في عشرين حديث من خلال إيراد عرض الأحاديث الأخرى في الموضوع ذاته، وفي تسعين موضع

تقريباً من خلال ذكر عرض الحديث في طرق مختلفة. وقد استعمل التفرد في نقد الأحاديث في ثلاثين موضع مثلما قام بذلك في نقد الأحاديث من خلال عموم البلوى. وقد قام بنقد عدد كبير من المتن من خلال التصريح بدلالات مثل الإجماع والمخالفة أحياناً ولكن في العموم قام باستعمال تعابير مثل المنكر والباطل. وقد استطعنا أن نفهم ما حري بنا أن ننقد في هذه الحالات من السند أو المتن عند القيام بتحقيق الأحاديث التي نتكلم عنها (المقارنة من جهة السند والمتن لطرق الرواية). وهناك أمثلة كثيرة استعملت فيها تعابير الوضع والكذب في نقد المتن. والخلاصة، فإن كتب العلل قد احتوى بشكل صريح وأيضاً كما استنتجنا في نهاية التحري والبحث فيه على أمثلة كثيرة في نقد المتن.

وقد تطرقنا في القسم الأول من المقالة إلى الأسلوب المختصر في كتاب العلل، وكيف يجب أن نقرأ تقييمات الروايات، وأيضاً تطرقنا إلى أخطاء السياقات وكثافة نقد المتن في هذا الأثر. وفي القسم الثاني بحثنا في أماكن النقد التي استعمل فيها مقياس نقد المتن في العلل بشكل صريح وذلك تحت عشرة عناوين. وفي القسم الثالث قمنا بتحليل موسع لمناسبات نقد المتن من خلال التفرد عبر الاستعانة بإيضاحات المحدثين وما قاموا به في هذا الشأن، وبينما أن التفرد كان مقياساً هاماً في نقد المتن من قبل النقاد، كما قبل بالإشارة إلى الأمثلة التي نُقدت في كتاب العلل بسبب التفرد في المتن (15 بالمجموع). وفي القسم الرابع تناولنا مواضع نقد المتن من خلال المنكر في ضوء الأمثلة التي استعمل في نقد المتن فيها مصطلح المنكر من قبل المحدثين بشكل صريح، وأعطينا معلومات حول النتائج التي توصلت لها بعض الأبحاث التي تناولت استعمال نقاد العصور الأولى تعبير المنكر، وبعد ذلك بحثنا في نقد المتن في كتاب العلل تحت عشرة عناوين بإطلاق مصطلح المنكر على النقد في هذه المواضع في كتاب العلل. وفي القسم الخامس قمنا بالإشارة إلى الأحاديث التي فهم أنها نُقدت باستعمال تعابير مثل باطل وموضوع وكذب بالإضافة إلى التفرد في المتن. وفي القسم السادس، تطرقنا بشكل مختصر إلى بعض المسائل الأخرى المرتبطة بنقد المتن.

وقد أظهرت نتائج بحثنا هذا أن الادعاءات التي قالت بأن نقد المتن لم يكن في العصور المتقدمة أو أنه كان موجودا بشكل متواضع وخصوصا منها تلك التي تدعي أن نقد المتن لم يكن في كتاب العلل هي وجهات نظر سطحية لا تستند لبحوثات معمقة في هذا المجال.

الكلمات المفتاحية: الحديث، نقد المتن، ابن أبي حاتم، العلل، المنكر.

Giriş¹

İlel kitaplarında metin tenkidi örneklerinin bulunmadığı iddiası uzun zamandır farklı araştırmacılar tarafından öne sürülmüştür. Dümeynî metin tenkidine dâir eserinde ilel ve ricâl kitaplarını inceleyen birinin onlarda metin tenkidi bulamayacağını öne sürmüştü; hatta İbn Ebû Hâtim'in (öl. 327/938) *İlel*'indeki bütün örneklerin senedle ilgili olduğu, metinle ilgili hiçbir tenkit bulunmadığı yönünde iddialı bir ifade kullanmıştır.² Kırbasoğlu, konuyu tahkik için üç ilel eserini incelediğini ve metin tenkidi denebilecek hiçbir bilgiye rastlamadığını iddia etmiştir.³ Yıldırım da, konuyla ilgili eserinde Dümeynî'nin sözünü alıntılıyıp kendisinin de İbn Ebû Hâtim'in *İlel*'inin tamamını ve diğer bazı ilel kaynaklarını incelediğini ancak bunların râvilerle ilgili değerlendirmelerle dolu olduğunu kaydetmiş ve sarîh hiçbir metin tenkidi örneğinin varlığından bahsetmemiştir.⁴ Mezkûr iddialar pek çok araştırmada hadisçilerin metin tenkidini ihmal ettikleri tezini desteklemek üzere tekrar edilegelmiştir.

Öte yandan, bu iddialara cevaben yapılan araştırmalar mevcuttur. Mesela, Dümeynî'nin arkadaşı olan Düreys tarafından yapılan bir araştırmada ilel ve rical kaynaklarındaki metin tenkidi tatbikatı ele alınmıştır.⁵ Ancak bu önemli kitap 2007 senesinde yayınlanmasına ve Dümeynî'nin iddiasını somut misallerle yanlışlamasına rağmen ülkemizdeki araştırmalarda dikkate alınmamıştır. Yine, Tübeyşî ve Belhî tarafından yapılan çalışmalarda ilel eserlerinde metin tenkidi tatbikatı sınırlı sayıda misal üzerinden incelenmiştir.⁶ Mezkûr üç çalışmada İbn Ebû Hâtim'in *İlel*'inden örnekler varsa da müstakil olarak bu kitabı metin tenkidi açısından inceleyen araştırmalar sınırlıdır. Düzenli, ilel eserlerinde metin tenkidi örneklerinin sanılandan çok olduğuna dikkat çekmiş, ayrıca *İlel*'de münker tabirinin metin tenkidiyle irtibatını incelemiştir.⁷ *İlel*'deki metni illetli rivayetleri inceleyip 68 örnek tespit eden Tülü sahîh hadislere ve bir örnekte tarihî malumata arz dışında metin tenkidi kıstaslarının uygulanmasına dair bir bilgi sunmamıştır.⁸ Çalışmamızda ise hem çok daha yüksek sayıda örnek saptanmış hem de pek çok metin tenkidi kıstasının dikkate alındığı tespit edilmiştir. Ayrıca teferrüd

¹ Makaleyi okuma nezaketi gösteren ve katkılarını esirgemeyen Doç. Dr. Muhammed Enes Topgül'e ve HADITH dergisinin kıymetli hakemlerine müteşekkirim.

² Müsfir Dümeynî, *Mekâyis nakdi mutûni's-sünne* (Riyad: y.y., 1984), 244.

³ Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 46.

⁴ Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 165.

⁵ Halid b. Mansur Durays, *Nakdu'l-metni'l-hadîs ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ülemâi'l-cerhi ve't-ta'dîl* (Riyad: Daru'l-Muhaddis, 2007).

⁶ Sultan b. Fahd et-Tübeyşî, *Nakdu'l-mutûn fi kütübi ileli'l-hadîs, cem' ve dirâse* (Riyâd: Câmîatü'l-Melik Suud, Doktora Tezi, 1427); Nebîl Ahmed Belhî, *Mesâlik nakdi'l-metn inde nukkâdi'l-hadîs fi'l-karni's-sâlisi'l-hicri* (Kuveyt: el-Hey'etü'l-Âmme li'l-inâye bi-tıbbâati ve neşr, 2021). Belhî'nin araştırması hicri üçüncü asırdaki ilel eserleriyle sınırlıdır.

⁷ Muhittin Düzenli, "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebû Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250.

⁸ Mehmet Emin Tülü, *İbn Ebû Hâtim'in el-İlel Adlı Eserinde Metin Yönünden İletli Saydığı Rivayetler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

ve münker kavramlarının metin tenkidıyla münasebeti daha yakından incelenmiştir. Bu yönleriyle makalemiz bu iki çalışmayı tamamlar niteliktedir.⁹

“Nakd” kelimesini ilk kullanan âlim olan¹⁰ İbn Ebû Hâtim bir hadisin sıhhatinin onu nakledenlerin adaleti ve sözün nübüvvet kelamı olmaya uygun oluşuyla anlaşılabilirliğini belirtir.¹¹ Dikkat edilirse sıhhat için zikrettiği ilk şart senedle, ikinci şart ise doğrudan metinle alakalıdır. İbn Ebû Hâtim’in bir hadisin sıhhat şartını özetle aktaran sadece bu sözü bile hadis tenkidinde metne verdiği önemi açıkça göstermektedir. Bir sözün nübüvvet kelamı olmaya uygunluğu o sözün aslında Kur’an-ı Kerim’e, sahih hadislerle, akla uygun oluşu gibi pek çok özelliği taşıması gerektiğini zımnen ve gayet öz bir şekilde ifade etmektedir. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil* isimli eserinin mukaddimesinde kullandığı bu fevkalade önemli sözle kendisinin hadis tenkit zihniyetini ortaya koymuş olmaktadır. Bu nedenle münker/batıl/kezib hükmü verdiği her hadisin tenkit gerekçesini tasrih etmese de bazı durumlarda arkaplanda “nübüvvet kelamı olmaya uygun” olmayışın da bir sebep teşkil edebileceği anlaşılmaktadır.

İbn Ebû Hâtim’in öğrencisi olan İbn Hibbân’ın¹² (öl. 354/965) zayıf bir râviden bahsederken sarf ettiği şu sözü de bu münekkitlerin metin tenkidi anlayışlarını net olarak ortaya koymakta ve İbn Ebû Hâtim’in “nübüvvet kelamı olmaya uygun olma” ifadesini biraz daha açmaktadır:¹³

“Bir insan bu özelliklere (cehâletü’r-râvi) sahip olur, sonra Kitab’a, sünnete, icmaya, kıyasa ve akla muhalif bir haber naklederse bu naklinin terk edilmesini hak eder.”¹⁴

Yine, İbn Hibbân’ın (ö. 354/965) *Sahîh*’inin mukaddimesinde geçen şu sözü de aynı minvaldedir:

⁹ *İlel*’de metin tenkidini inceleyen şu çalışmaya ulaşma imkanımız olmamıştır: Fatıma Yerbu’, *Davâbıt nakdi’l-metn inde’bni ebî Hâtim min hilâl kitâbihi’l-ilel* (Mağrib: Dâru’l-hadîsi’l-Haseniyye, Şehâdetu’t-te’hîl, 2011).

¹⁰ Raşit Küçük, “İbn Ebû Hâtim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Şubat 2022).

¹¹ (ويقاس صحة الحديث بعدالة ناقله، وأن يكون كلاما يصلح أن يكون من كلام النبوة) Ebu Muhammed Abdurrahmân er-Râzî İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1371/1952), 1/351. Said Hatiboğlu bu ifadeyi şu şekilde yanlış tercüme ederek bununla İbn Ebî Hâtim’in isnadı ön planda tuttuğu yönünde yanlış bir istidlalde bulunmuştur: “Hadisin sıhhati ve Peygamber’in sözü olabilme keyfiyeti, onu nakledenlerin adaletiyle tayin edilir.” Görüldüğü üzere, asıl sözde metin tenkidi (sözün nübüvvet kelamı olmaya uygun oluşu) hadisin sıhhati için gerekli iki şarttan biri iken, bu çeviride bu şart kaldırılmış, tek şart olarak senede (nakledenlerin adaletine) dikkat çekilmiştir. bk. Said Hatiboğlu, *İslami Tenkit Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 136.

¹² Küçük, “İbn Ebû Hâtim”.

¹³ Aslında birbiriyle hoca-talebe ilişkisi içinde olan Şu’be, Yahya b. Saîd el-Kattân, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Hâtim, İbn Ebû Hâtim, İbn Hibbân gibi münekkitlerin metin tenkidıyla alakalı izahları ve tatbikatı bir bütün olarak ortaya konduğunda erken dönem münekkitlerin metin tenkidi zihniyeti daha net biçimde görülebilecektir. Zira bu münekkitlerin her birinin izahı ve tatbikatı büyük resmin bir parçasını gösterse de aralarındaki sıkı irtibattan dolayı bu bilgiler bir bütün olarak değerlendirildiğinde ortaya muhaddislerin metin tenkidıyla alakalı daha net bir tablo çıkacaktır.

¹⁴ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbu’l-mecrûhîn mine’l-muhaddisîn ve’d-duafâ ve’l-metrûkîn*, thk. Hamdi Abdulmecid Selefî (Riyad: Dâru’s-Sumay’i, 2000), 2/514.

“Söz konusu (incelenen) habere mutabaat bulunamazsa ve bu haber aynı zamanda usûl-i selâseye (Kitab, sünnet ve icmâ) aykırıysa bu haberin doğru olmadığı şüphe olmayacak şekilde anlaşılır.”¹⁵

*İlel'*de metin tenkidinin yapıldığı çok açık örnekler yanında münker gibi mücmel olan ve tahkik edilerek sened veya metnin tenkit edildiğinin net olarak anlaşılabilirdiği örnekler de vardır. Ebû Hâtîm “*Âlim bunamaz*” haberini bunama görülmüş dört âlimin isimlerini vererek vâkıya muhalefet sebebiyle açıkça tenkit etmiştir.¹⁶ Bir kadının kocası için üç gün yas tutacağına dair bir haberin iddet âyetine muhalefetini değerlendirmiş; yedi örnekte tarihî bilgiye muhalefet, iki örnekte icmâa muhalefet, iki örnekte râvinin sözüne muhalefet sebebiyle tenkitte bulunmuştur. Aralarında *Sahîh-i Müslim*'de geçen bir hadis de bulunan dört örneğin eleştirisinde dinin asılları konusunda teferrüdü gerekçe olarak sunmuş; sözün siyâkına uygunluğu, amel edilmeyi, nübüvvet kelamına benzememeyi, isrâiliyata benzemeyi hadis metinlerinin tenkidinde dikkate almıştır. Yine, yirmi örnekte aynı konuda başka sahih hadislerle arzı, doksan civarında örnekte ise aynı hadisin farklı tariklerine arzı kullanarak metin hatalarını tenkit etmiştir. Umûmü'l-belvânın metin tenkidinde kullanımına benzer şekilde elli bir kadar örnekte teferrüdü de metin tenkidinde kullanmıştır. Bazen icmâa muhalefet gibi bir gerekçe tasrih ederek ancak çoğu zaman mücmel şekilde münker/batıl gibi tabirler kullanarak çok yüksek sayıda metin tenkidi yapmıştır. Bu durumlarda söz konusu hadisin tahkiki yapıldığında (tariklerin sened ve metin yönünden mukayesesi) senedin mi yoksa metnin mi tenkid edildiği net olarak anlaşılmaktadır. Mevzu ve kezip ifadeleri kullanılarak da metnin tenkit edildiği çok sayıda örnek mevcuttur. Özetle, *İlel* gerek sarîh biçimde gerekse tahkik neticesinde anlaşılacak şekilde çok sayıda metin tenkidi örneği içermektedir.

Makalenin birinci kısmında *İlel'*deki muhtasar üslûba, rivayet değerlendirmelerinin nasıl okunması gerektiğine, sikaların hatalarına ve eserdeki metin tenkidi yoğunluğuna değinilmektedir. İkinci kısımda *İlel'*de açık bir şekilde bir metin tenkidi kıstası kullanılarak yapılan tenkitler (139 adet) on bir başlık altında incelenmektedir. Üçüncü kısımda teferrüd-metin tenkidi münasebeti gerek hadisçilerin izahları gerek tatbikatı ışığında geniş biçimde tahlil edilmiş; münektitlerce teferrüdün önemli bir metin tenkidi ölçütü olarak değerlendirildiği gösterilmiş ve *İlel'*de metnin teferrüdü sebebiyle tenkit edilmiş örneklere işaret edilmiştir (toplam 51 tane). Dördüncü kısımda münker tabirinin metin tenkidi kapsamında kullanımı, hadisçilerin münker kavramını bir gerekçe tasrih ederek açıkça metnin tenkidinde kullanım örnekleri ışığında ele alınmış, münker tabirinin erken

¹⁵ İbn Hibbân, *el-İhsan fî takribi Sahîhi İbn Hibban* thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986/1406), 1/155.

¹⁶ Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî İbn Ebû Hâtîm, *İlelül'-hadîs*, thk. Rıf'at Fevzî Abdulmuttalib, Ali Abdulbasit Mezîd (Kâhîre: Mektebetü'l-hâncî, 2009), No. 2855. Makalede *İlel'*deki çok sayıda (beş yüzün üzerinde) meseleye atıf yapılmıştır. Bu atıflarda hem cilt ve sayfa numarası vermek, hem mesele numarası vermek oldukça fazla yer alacaktır. Cilt ve sayfa numaralarının mesele numaralarına nispetle *İlel'*in farklı baskılarında hayli değişiklik gösterdiği göz önüne alınarak, okuyucunun atıf yapılan meselelere daha rahat erişim sağlayabilmesi için sadece mesele numaralarının verilmesi yoluna gidilmiştir.

dönem münekkidlerince kullanımını inceleyen bazı araştırmaların ulaştıkları neticeler hakkında bilgi verilmiş, ardından *İlel*'de münker olduğu ifade edilerek yapılan metin tenkitleri on başlık halinde incelenmiştir. Beşinci kısımda batıl, mevzu, kezip tabirleri kullanılarak, ayrıca metni teferrüd etmesi sebebiyle tenkit edildiği anlaşılan hadislere işaret edilmiştir. Altıncı kısımda, metin tenkidiyle irtibatlı olan diğer bazı meselelere kısaca değinilmiştir.

Makalenin hacmi sebebiyle incelenen örneklerde kısaca bilgi verilmiş ancak tafsilata girilmemiş, yer yer geniş bilgi için konuyla alakalı bazı araştırmalara atıf yapılmıştır. Bir başlıkta çok sayıda örnek varsa incelenen birkaç örneğin ardından benzer örneklerin *İlel*'deki numaraları verilmiştir.

1. *İlel*'deki Metin Tenkidi Hakkında Bazı Mülâhazalar

Bu bölümde önce *İlel*'in diğer *ilel* kitaplarına kıyasla bazı özelliklerine değinilecektir. Daha sonra *İlel*'de rivayetler hakkında yapılan değerlendirmelerin nasıl okunması gerektiği hususuna işaret edilecektir. Ayrıca, *İlel*'de sikaların hatalarının tespitine ve muteber hadis kaynaklarındaki hadislerin tenkidine temas edilecektir. Son olarak, *İlel*'deki metin tenkidi yoğunluğu değerlendirilecektir.

1.1. *İlel*'in Muhtasar Üslubu

İlel incelendiğinde hadisler hakkında değerlendirmelerin oldukça muhtasar olduğu dikkat çeker. Tipik bir örnekte hadisin senedi verilir, metni ilgilendiren bir illet varsa metnin bir kısmı veya tamamı verilir, metni ilgilendiren bir durum yoksa metne bir kelimeyle atıf yapılabilir. Sonra hadisin hatasına işaret edilir ve hatadan sorumlu râvi belirtilir. Bazen hatanın ne olduğu açıkça belirtilmeden münker/batıl/hatalı gibi mücmel bir hüküm verildiği de olur. *İlel*'in bu yönüyle hadis ilmi uzmanları için yazıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, değerlendirmelerin tam olarak anlaşılabilmesi için ilgili hadisin tahrici ve sened ve metinlerin mukayesesi gerekmektedir.

İlel'de muhtasar bilgiler verilmesine birkaç misal vermek faydalı olacaktır. 1118 nolu meselede Suffe ehlinin birinin vefatı üzerine Hz. Peygamber'in onun eşyalarını müzayede usulüyle sattığı nakledilmektedir. Ebû Hâtim sadece Müemmil isimli râvinin bu hadisin metninde hata yaptığını belirtmekle yetinir. Ancak hatanın tam olarak ne olduğunu açıklamaz. Hatayı anlamak için ilgili hadisin tahkiki gerekmektedir. 36 nolu meselede bir bedevinin mescide bevletmesiyle ilgili bir hadis hakkında *leyse bi-kavî* değerlendirmesi yapılır ve hatanın sened ya da metnin hangisinde olduğuna işaret edilmez. Hadis incelendiğinde metninde sahih hadislere muhalefet olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ 116 nolu meselede Ebû Hâtim, Şu'be'nin Rasulullah'ın (sav) cünüpken abdest almadan uyuduğuna dair bir haberden çekindiğini nakleder ve başka hiçbir değerlendirme yapmaz. Tahkik edildiğinde

---

¹⁷ Geniş bilgi için bk. Abdurrahman b. Nüveyf Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker inde nukkâdi'l-hadîs* (Riyad: Mektebetü'r-Rişd, 2005), 577-582; Tübeyşî, *Nakdu'l-mutân fi kütübi ileli'l-hadîs*, 267-271; Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *el-İleli'l-vâride fi'l-eḥâdîsi'n-nebeviyye*. thk. Mahfuzürrahman Selefî (Riyad: Dâru Taybe, 1985), 5/80, (No. 727).

Şu'be'nin mezkur metnin sahih hadislerle muhalefet etmesi sebebiyle hadisten çekindiği anlaşılır.¹⁸ 572 nolu meselede ise Ebû Hâtim, Hz. Peygamber'in imam hutbe verirken namaz kılınmasını yasakladığına dair hadisi münker bulur ve doğru hadisin Süleyk el-Gatafanî hadisi olduğunu belirtir. Ancak atıfta bulunulan Süleyk hadisinin ne olduğunun araştırılması gerekmektedir. Tahkik edildiğinde Hz. Peygamber'in Süleyk isimli kişiye hutbe okunduğu halde namaz kılınmasını emrettiği görülmekte, dolayısıyla verilen münker hükmünün sahih hadise muhalefet sebebiyle verildiği anlaşılmaktadır.¹⁹ Görüldüğü üzere *İlel*, okuyucunun bir uzman seviyesinde hadis altyapısına sahip olduğu düşünülerek hazırlanmıştır.

İlel'de üç tarzda metin tenkidi yapıldığı görülmektedir. İlk olarak, metnin gerekçe tasrih edilerek tenkit edildiği açık metin tenkidi örnekleri mevcuttur. Mesela, bir sonraki bölümde görüleceği üzere, açıkça Kur'ân-ı Kerîm'e, sahih hadislerle, vâkıya, tarihî bilgilere, icmâa muhalefet veya israiliyata benzeme gibi gerekçeler öne sürülerek tenkit edilen hadisler bulunmaktadır. Yukarıda verilen bir örnekte (572 nolu) böyle bir durum söz konusudur. İkinci olarak, metnin hatalı olduğu açıkça ifade edilen ancak gerekçenin tasrih edilmediği örnekler mevcuttur. Yukarıdaki 1118 numaralı örnekte, metinde hata yapıldığı açıkça belirtilmesine rağmen hatanın ne olduğu açıklanmamıştır. Son olarak, hatanın metinde yapıldığı da belirtilmeden, sadece münker/zayıf/hatalı gibi tabirler kullanılan ancak tahkik edildiğinde aslında senedin değil, metnin tenkit edildiği net bir şekilde anlaşılan örnekler mevcuttur. Yukarıdaki 36 ve 116 nolu örneklerde böyle bir durum söz konusudur. Zira bu iki hadisin aslında sahih hadislerle muhalefet sebebiyle illetli sayıldığı anlaşılmakla beraber bu gerekçe açıkça öne sürülmeden sadece hadisin zayıflığına işaret edilmekle iktifa edilmiştir.

İlel, bu muhtasar üslubuyla Dârekutnî'nin *el-İlelü'l-vâride* ve Müslim'in *Kitâbu't-Temyiz* isimli eserlerinden ayrılır. Zira, Dârekutnî genelde ele aldığı hadisin tariklerini geniş biçimde serd ederek sened ve metinlerini inceler. Mesela, bir hadisin tariklerini mukayese ederek sened ve metindeki ihtilaf noktalarına tek tek işaret etmiş ve hadisin kırk altı tarikini sened ve metniyle tam olarak zikretmiştir.²⁰ İbn Ebû Hâtim ise aynı hadisin sadece bir tarikini zikretmiş ve bu tarikteki bir metin hatasına işaret etmekle iktifa etmiştir.²¹ Müslim ise öğretici bir gayeyle hazırladığı²² *Temyiz*'de yaptığı metin tenkitlerini izah ederek ve tafsilatlı bir şekilde sunmuştur. Müslim, *Temyiz*'de nerdeyse tüm metin tenkidi kıstaslarını sarıh biçimde kullanarak *Sahîh-i Buhârî* dahil muteber hadis kaynaklarındaki

¹⁸ Zira bizzat Şu'be'nin naklettiği ve Müslim'in tahric ettiği bir hadiste Rasulullah'ın (sav) böyle bir durumda abdest aldığı ifade edilmektedir. bk. Müslim, "Hayz", 22.

¹⁹ Süleyk hadisi için bk. Buhârî, "Cum'a", 30. İbn Hacer hadiste ismi belirtilmeyen şahsın Süleyk olduğunu açıklar. bk. Ahmed b. 'Ali İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz (Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife, 1379), 2/407.

²⁰ Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 10/223, (No: 1988).

²¹ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 656.

²² Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Kitâbu't-Temyiz*, thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kâhire: el-Fârûku'l-hadîse li't-tibâa, 2008), 37.

hadisleri tenkit etmiş; Zührî, Şu'be b. Haccâc ve Mâlik gibi önde gelen hadisçilerin hatalarını tespit etmiştir. Dârekutnî de *el-İlelü'l-vâride*'de çeşitli kalıplar kullanarak metindeki ihtilaflara ve hatalara dikkat çekmiştir. Mesela “*vehtulife aleyhi/anhu fi lafzihi/metnihi*”²³, “*fi metnihi vehm*”²⁴, “*teferrede bi hâzihi'l-elfâz ve leysset bimahfûze*”²⁵, “*ve zâde elfâzen eğrabe bihâ*”²⁶, “*ve zâde lafzaten/elfâzen lem ye'ti bihâ ğayruhu*”²⁷, “*leyse hâze'l-kavl/lafz bimahfuz*”²⁸, “*etâ bilafzin eğrabe bihi/fihi*”²⁹, “*hâzihi'z-ziyâde leysset bimahfûze*”³⁰, “*zâde fihi elfâzen lem yutâba' aleyhâ*”³¹ gibi ifadeler metindeki teferrüde ve muhalefete işaret etmek için kullanılmıştır.

1.2. İlel'de Bazı Hadisler Hakkındaki Değerlendirmelerin Doğru Okunması

İlel'de hadislerle ilgili değerlendirmelerin doğru okunması mütekaddim münekkidlerin râvileri ve rivayetleri nasıl değerlendirdiklerinin doğru anlaşılmasına bağlı olup konumuz açısından büyük önem taşımaktadır. Zira her hadis olmasa da pek çok hadisle ilgili değerlendirmeler şu kalıba sahiptir: “Hadis münkerdir/batıldır/hatalıdır, şu râvi zayıftır”. İlk bakışta söz konusu hadisin zayıflığının sebebi, işaret edilen râvinin varlığı gibi anlaşılabilen ve bu ifadeden sadece sened tenkidi yapıldığı intibai edinilmektedir. Halbuki ilgili hadiste yapılan hata senedle alakalı olabileceği gibi tamamen metinle alakalı da olabilir. Mezkur ifadenin doğru okunması şu şekildedir: Hadis münker/batıl/hatalı ve bu hatanın/nekaretin sorumlusu şu zayıf râvidir. Münekkidler bir hadisi hatalı bulduklarında bu hatanın sorumlusunu genelde belirtirler. Bu sorumlu râvi zayıf olabileceği gibi sika da olabilir. Hadis tahkik edildiğinde yapılan hatanın tamamen metinle alakalı olması (metinde teferrüd ya da muhalefet) mümkündür. Aşağıda bu doğru okumanın izahı bazı somut örneklerle yapılacaktır.

Öncelikle münekkidlerin râvilere verdikleri hükümleri rivayetlerine binaen verdikleri hususu bahsi geçen doğru okumanın yapılabilmesi için oldukça önemlidir.³² Bu hususu ispatlayan *İlel*'deki şu iki örnek oldukça faydalıdır. Ebû Hâtim bir yerde “Bir şahsın zayıflığı, böyle (hatalı) rivayetleri sebebiyle/yoluyla anlaşılır” diyerek râvinin cerh notunun rivayetlerine binaen verildiğini net bir

²³ Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 2/29, 3/217, 4/51, 4/150.

²⁴ Bir örnek için bk. Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 9/240.

²⁵ Bir örnek için bk. Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 15/54.

²⁶ Bir örnek için bk. Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 3/271.

²⁷ Bazı örnekler için bk. Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 1/219, 2/238, 3/91, 4/137, 5/204.

²⁸ Bazı örnekler için bk. Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 7/247, 7/265, 13/87.

²⁹ Bazı örnekler için bk. Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 7/82, 14/103.

³⁰ Bir örnek için bk. Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 12/212.

³¹ Bir örnek için bk. Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 13/139.

³² Bu konuda çok sayıda önemli çalışma mevcut olup şu araştırmalara işaret etmek yeterlidir: Muhammed Enes Topgül, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019); Hamza b. Abdullah Melîbârî, *Nazarât Cedîde fi Ulûmi'l-Hadîs* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 98; Tarık b. İvaddullah, *Şerhu Lügati'l-muhaddisîn* (Cîze: Mektebetu İbn Teymiyye, 2002), 415; İbrahim b. Abdillâh Lâhim, *Mukâranetü'l-Merviyât* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2013), 1/332-339.

şekilde ifade etmiştir.³³ Ebû Hâtîm'in, "Kim hasat zamanı üzümü yahudi veya hristiyanlara satmak için bekletirse yüce Allah'ın gazabına uğrar." rivayetine dair değerlendirmesi de râviye rivayetinden hareketle cerh notu verildiğine dair güzel bir örnektir. Bu habere yalan (kezib) ve batıl diyen Ebû Hâtîm seneddeki râvileri tanımadığını ancak bu rivayetlerinin onların yalan söylediğini gösterdiğini belirtmiştir.³⁴

İlel'de 2451 nolu meselede "bu hadis münkerdir, râvi de münkeru'l-hadisdir" denmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, bu râviye bu hükmün böyle münker rivayetler sebebiyle verildiğidir. Diğer bir ifadeyle, rivayetten hareketle râviye hüküm verilmiştir. Taberânî'nin bu hadisin metninin teferrüdüne işaret ettiği görülmektedir.³⁵ Yani, bu râvi böyle maruf olmayan, bilinmedik bir metin rivayet ettiği için hatalı görülmüş ve sorumlu olarak ona işaret edilmiştir. Yoksa, sened tenkidi yapılarak bu râvi zayıf diye hadise münker denmemiştir.³⁶

"Bu hadis münkerdir, şu râvi zayıftır." ifadesini "şu râvi sebebiyle bu hadis münkerdir" şeklinde okumak yanlıştır. Doğru okuma "bu hadis şu zayıf râvi hata yaptığı için münkerdir" şeklindedir. Yani, nekaretin sebebi bizatihi râvi değil, râvinin hatasıdır. Zira eğer aynı râvi başka bir hadiste isabet etse, o hadise münker denmeyecektir. Öte yandan, sika bir râvi benzer bir hata yapsa o hadise de münker ya da hatalı denecektir.³⁷ Dolayısıyla, açıkça görüldüğü üzere, zayıf râviye o hadisteki sened ya da metinde yapılan hatanın sorumlusu olduğu için işaret edilmektedir, yoksa o hadiste hata yapmış olsun olmasın sırf râvi zayıf diye bir hadise münker denmez. Yani zayıf olsun sika olsun önemli olan hadiste hatanın yapılmasıdır. Hata varsa hadis zayıf sayılmakta, ayrıca hatanın sorumlusuna -zayıf olsun sika olsun- işaret edilmektedir.

Bahsi geçen doğru okuma şeklini daha da belirgin olarak ortaya koyan birkaç örneğe kısaca atıf yapmak faydalı olacaktır. Ebû Hâtîm 1591 nolu meselede bir haberi münker olarak niteler ve Abdülmelik isimli râvinin meçhûl olduğunu belirtir. Söz konusu haber tahkik edildiğinde metinde muhalefet sebebiyle nekaret hükmü verildiği anlaşılmaktadır.³⁸ Burada dikkat çekici nokta Abdülmelik'in meçhul olmasının tek başına bu haberi münker yapmayacağını aşikar oluşudur. İlel'de 894 nolu meselede bulunan daha çarpıcı bir örnekte ise Ebû Hâtîm metinde hatalı ziyade içeren bir hadise münker hükmü vermiş, devamında Bişr isimli râvinin sadûk olduğunu belirtmiştir. Sadûk bir

³³ İbn Ebû Hâtîm, 'İlelü'l-hadîs, No. 311.

³⁴ İbn Ebû Hâtîm, 'İlelü'l-hadîs, no: 1167. Yıldırım, İlel'de "şu haber yalandır, şu râvi yalancıdır" şeklindeki bir ifadeyi tersten okuyarak "görüldüğü gibi, hadisin mevzuğu râvinin yalancılığı üzerine bina edilmektedir" değerlendirmesini yapmıştır. Bu değerlendirmenin isabetli olmadığı görülmektedir. bk Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 166.

³⁵ Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târik b. İvedullah (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415), 1/248 (No. 812).

³⁶ Benzer bir değerlendirme için bk. Durays, *Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât*, 60.

³⁷ Biraz aşağıda ve makalenin farklı kısımlarında bu hususa dair İlel'den örnekler yer almaktadır.

³⁸ Makalenin "Münker-metin tenkidi münasebeti" kısmında bu haber tahlil edilmektedir. Geniş bilgi için bk. Abdusselam Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker dirâse nazariyye tatbikiyye fi kitâb ilelü'l-hadîs li'bnî Ebî Hâtîm* (Beyrut: Dâru'n-nevâdir, 2012), 370-371.

râviden dolayı bir hadise münker denilemeyeceği son derece açıktır. Dolayısıyla, çok net bir şekilde görüldüğü üzere, Bişr isimli râvi saduk da olsa metinde hata yaptığı için kendisine hatadan sorumlu râvi olarak işaret edilmiştir. Hadise verilen münker hükmü, sırf bu râvinin senedde mevcudiyetinden dolayı değil, bu râvinin yaptığı hatadan dolayıdır. Son olarak, 1084 nolu meselede hadise münker, râviye ise *leyse bihi be's* denmiştir. Burada da, nekaretin asıl sebebi râvi değil, râvinin yaptığı hatadır. Zira böyle bir râviden dolayı hadise münker hükmü verilmeyeceği açıktır.³⁹

Netice itibariyle, dikkatle incelendiğinde aslında metnin tenkidi sebebiyle münker/batıl/hatalı hükmü verilen bir hadisin, münekkidin ifadesinin yanlış okunması sebebiyle sened tenkidi gibi okunması mümkün olup bu değerlendirmelerin doğru anlaşılması için mütekaddim münekkidlerin rivayet ve râvileri temyiz metodu ve illetli hadisleri değerlendirme tarzları doğru anlaşılmalıdır.

Bununla birlikte, bir hadisin aynı anda hem sened hem de metin açısından tenkit edilmesi mümkündür. Mesela 492 nolu meselede “sened ve metinde hata”, 2130 nolu meselede ise “isnad muzdarib, metin münker” ifadeleriyle hem sened hem metin tenkit edilmiştir. Dolayısıyla, metin tenkidinin yapıldığını anlamak için sened tenkid edilmemiş olmalıdır şeklinde bir anlayış isabetli değildir. Zira, mühim olan senedin hangi gerekçeyle, metnin hangi gerekçeyle tenkit edildiğinin açıkça görülmesidir.

1.3. *İlel*'de Sikaların Hatalarının Tespiti ve Muteber Hadis Kaynaklarındaki Hadislerin Tenkidi

Eğer *İlel*'de sadece sened tenkidi yapılmış olsaydı sikaların bütün hatalarının tenkit edilmeden sahih kabul edilmesi beklenirdi. Halbuki *İlel*'de pek çok hadiste sikaların senedde veya metinde hata yaptıkları açıkça ifade edilmiştir. Hatası tespit edilen sika râviler arasında şu önde gelen hadisçiler bulunmaktadır: Şu'be, Vekî, Süfyan es-Sevrî, Hammad b. Seleme, Süfyan b. Uyeyne, Evzaî, Ma'mer b. Râşid, Mâlik, Yahya b. Saîd el-Kattân, Abdurrezzak, Abdullah b. el-Mübarek, Hemmam b. Münebbih, İbn Cüreyc, Muhammed b. İshak, Abdullah b. Vehb, A'meş.⁴⁰ Rivayet ettiği hadisin metninin tenkit edildiği sika râvilere Süfyan es-Sevrî, Süfyan b. Uyeyne, Şu'be, Hammâd b. Seleme ve A'meş örnek verilebilir.⁴¹ Bir fikir vermesi açısından Tülü'nün tezinde incelediği metni illetli 68 rivayetin arasından hatanın sorumlusunun belirtildiklerine bakıldığında 18 râvinin sika, 7 râvinin saduk, 3 râvinin ise

³⁹ Bu son örnekte nekaret sebebi araştırıldığında senedle alakalı olduğu görülmektedir. Ancak münekkidin değerlendirmesini doğru okumanın nasıl olması gerektiğini açıkladığı için işaret edilmiştir. Bu örnek hakkında geniş bilgi için bk. Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 747-750.

⁴⁰ Sika râvilerin hatalarının tespit edildiği bazı rivayetlerin numaraları şunlardır: 60, 214, 230, 233, 240, 243, 256, 259, 293, 313, 353, 367, 376, 381, 494, 559, 658, 669, 699, 757, 809, 830, 846, 863, 905, 909, 916, 917, 922, 1032, 1046, 1062, 1094, 1173, 1181, 1198, 1218, 1209, 1261, 1452, 1490, 1569, 1590, 1615, 1652, 1677, 1700, 1737, 1767, 1772, 1812, 1946, 2088, 2092, 2110, 2189, 2218, 2219, 2244, 2260, 2263, 2297, 2306, 2311, 2549, 2663, 2872.

⁴¹ Bu râvilerin hatalarının tespit edildiği rivayetlerin numaraları şunlardır: Süfyan es-Sevrî (No. 259), Süfyan b. Uyeyne (No. 60 ve 2663), Şu'be (No. 108 ve 2872), Hammâd b. Seleme (No. 1434) ve A'meş (No. 381).

zayıf olduğu tespit edilmiştir.⁴² Görüldüğü üzere, makbul sayılan râvilerin hataları yüksek bir oranda tespit edilmiştir.

Bu noktada, mütekaddim münekkidlerin tashih ve ta'lilleriyle alakalı şu mülâhaza önem taşımaktadır. Senedde sırf zayıf/sika râvi olması bir hadisi zayıf/sahih yapmamaktadır. Önemli olan zayıf olsun sika olsun râvinin belli bir rivayette hata yapıp yapmadığıdır. Nitekim yukarıda verilen örneklerde sika râviler hata yaptıkları için bu hatalı hadisler zayıf sayılmıştır. Öte yandan, zayıf râvinin sikalara muvafık rivayetleri ise bu rivayetlerde isabet ettikleri anlaşıldığı için sahih kabul edilir.⁴³ Mesela, Ebû Hâtim bir râviyi "Meçhul bir şeyhtir, ancak rivayet ettiği hadis sahihtir." sözleriyle değerlendirmiştir.⁴⁴ Bu önemli husus, görüldüğü üzere, sened tenkidinin işleyişinden farklı bir duruma işaret etmektedir.

İlel'de Sahîh-i Buhârî (No. 1439, 2663), Sahîh-i Müslim (No. 125, 249, 2663), Sahîh-i İbn Hibbân (No. 324, 497, 715), Sahîh-i İbn Huzeyme (No. 324, 497) ve Sünen-i Erbaa⁴⁵ gibi muteber hadis kaynaklarında geçen ve hatalı bulunan hadisler tenkit edilmiştir.⁴⁶ Bu durum, metin tenkidinin sadece mevzuat eserlerinde yapıldığı, muteber hadis kaynaklarına uygulanmadığı şeklindeki iddiaların tahkik edilmeden tekrarlandığını ve isabetli olmadığını açıkça göstermektedir. Yine, fikir vermesi açısından Tülü'nün incelediği 68 hadisten 40 tanesi rivayetü'l-hadis eserlerinde yer almaktadır.⁴⁷ Yani, incelenen metni illetli hadislerin yaklaşık üçte ikisi mevzuat ya da dua eserlerinde değil, muteber hadis kaynaklarında yer almaktadır. Bu durum ise bu kaynaklardaki hadislerin de metin tenkidinden istisna tutulmadığını açık bir şekilde göstermektedir.

1.4. İlel'de Metin Tenkidi Yoğunluğu

İlel'de seneddeki hataların daha çok yer aldığı görülmektedir. Acaba bu durum metinlere nispetle senedlere daha çok ihtimam gösterildiği, senedler daha ön planda tutulduğu için midir yoksa bu durumun başka bir izahı var mıdır? Özellikle senedler uzadıkça senedlerin çokluğu ve benzerliği sebebiyle senedde hata yapmak daha kolaydır.⁴⁸ Dolayısıyla, daha çok seneddeki hatalara yer verilmesi senede daha çok ihtimam gösterildiği için değil, senedlerde hata yapılmasının daha sık ve kolay olması sebebiyledir. Özellikle seneddeki bazı hataların çok basit türden isim hataları olması (mesela Ömer/Amr, Ziyad/Yezid, Hasan/Hassan, Zeyd/Yezid, Abdullah/Abdurrahman, Sehl/Süheyl,

⁴² Tülü, *İbn Ebû Hâtim'in el-İlel adlı eserinde metin yönünden illetli saydığı rivayetler*, 175.

⁴³ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer Askalânî, *en-Nüket ala kitâbi İbni's-Salah*, thk. Rebi' b. Hadi Umeyr (Riyad: Dâru'r-Râye, 1988), 1/417.

⁴⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/39. Başka münekkitlerce yapılan benzer değerlendirme misallerine işaret için bk. Lâhim, *Mukârenetü'l-Merviyât*, 1/333 dip. 1.

⁴⁵ Tam bir sayım yapmamakla beraber bu rakamın oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bir fikir vermesi açısından Tülü'nün sunduğu istatistiğe aşağıda değinilmiştir.

⁴⁶ Bu kaynaklarda hatalı hadislerin bir kısmının hatasına işaret edilmekte, bir kısmının ise işaret edilmemektedir.

⁴⁷ Tülü, *İbn Ebû Hâtim'in el-İlel adlı eserinde metin yönünden illetli saydığı rivayetler*, 175.

⁴⁸ Geniş bilgi için bk. Ebu Süfyan Mustafa Bâcû, *el-İlel ve ecnâsuhâ inde'l-muhaddisîn* (Tanta: Dâru'd-diyâ, 2005), 148-150.

Şihab/Şehid, Sa'd/Saîd gibi hatalar ya da kendi ismi ile baba isminin yer değiştirmesi gibi hatalar⁴⁹) sened hatalarının neden çok olduğu hakkında bir fikir vermektedir. Yine, ref/vakf ve irsal/ittisal türü hatalar oldukça sık görülmektedir. Sened ve metinlerin yanlış eşleşmesi neticesinde ortaya çıkan *sülûku'l-cadde* (râvinin mahfuz olan tarik yerine hatayla daha meşhur olan bir tariki zikretmesi)⁵⁰ ve *duhûlu hadis in fi hadis in* (bir hadis in metniyle başka bir hadis in isnadının eşleştirilmesi) türü hatalar da düşülmesi kolay olan hata türleri olup *duhûlu hadis in fi hadis in* türü hatalara da sıkça rastlanmaktadır. Bu tür hataların metindeki hatalara nispetle daha kolay yapılabilmesi ve zamanla senedlerin uzaması sebebiyle sened hatalarının çok daha artması, ille eserlerinde tabîi olarak sened hatalarının metin hatalarına oranla çok daha yüksek olmasına yol açmıştır. Ancak bu durum, görüldüğü üzere, metinlere daha az ihtimam gösterildiği yahut metin tenkidinin ihmal edildiği manasına gelmemektedir. Kısacası, sayının çokluğu için tabiatının bir gereği olup verilen önemin bir göstergesi değildir.

Konuyla alakalı bir diğer husus, *îlel*'deki her hadis in illetli olmamasıdır. Pek çok meselede hadisteki bir illet değil, seneddeki bir râvinin kimliği konu edinilmekte,⁵¹ bazı meselelerde hadiste geçen garib bir kelimenin izahı verilmekte⁵² veya hadis in sıhhat durumu sahih ya da hasen olarak belirtilmekte⁵³ veya fikhî ya da kelâmî bir konu izah edilmektedir.⁵⁴ Yine, *îlel*'de pek çok meselenin tekrar edildiği görülmektedir.⁵⁵

Sayılan tüm bu etkenler birlikte göz önüne alındığında, yani, *îlel*'deki her hadis in illetli olmayışı, tekrarların mevcudiyeti, sened hatalarının daha sık görülmesinin tabîi oluşu, ayrıca münker ve batıl gibi hem sened hem metin tenkidine işaret etmesi muhtemel olan kavramların arkasında sened tenkidi mi yoksa metin tenkidi mi yattığının tahkik gerektirmesi gibi hususlar birlikte değerlendirildiğinde *îlel*'de bulunan metin tenkidinin azımsanmayacak bir derecede olduğu söylenebilir.

2. *îlel*'de Metin Tenkidi Tatbikatı

Bu kısımda Kur'ân-ı Kerîm'e, sahih hadislere, icmâa, tarihî bilgilere, vâkıya, râvinin sözüne, kelamın siyâkına, amele muvafakat/muhalefet, nübüvvet kelamına benzememe, dinin asılları

⁴⁹ Örnek hadisler için bk. No. 1028, 1057, 1092, 1277, 1292, 1320, 1329, 1372, 1380, 1430, 1466, 1478, 1542, 1573, 1575, 1583, 2000, 2052, 2054, 2108, 2113, 2125, 2135, 2168, 2178, 2186, 2237, 2300, 2389, 2433, 2605, 2803, 2865.

⁵⁰ Geniş bilgi için bk. Muhittin Düzenli, "Bir Tenkit Terimi Olarak "Sülûkü'l-Câdde", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 30 (2013), 1-23.

⁵¹ Örnekler için bk. No. 389, 415, 425, 472, 477, 579, 647, 663, 696, 718, 926, 987, 1000, 1001, 1003, 1051, 1053, 1066, 1073, 1096, 1110, 1152, 1154, 1169, 1178, 1263, 1367, 1468, 1565, 1636, 1919, 1920, 2212, 2231, 2301, 2332, 2493.

⁵² Örnekler için bk. No. 607, 1140, 1204, 1295, 1422, 1542, 2111, 2290.

⁵³ Örnekler için bk. No. 1004, 1364, 1415, 1648, 1689, 1888.

⁵⁴ Örnekler için bk. No. 1220, 2132.

⁵⁵ Bazı örnekler için bk. No. 999-907, 1021-1006, 1222-1211, 1269-1239, 1303-1295, 1362-1360, 1479-1469, 1529-1495, 1561-1559, 1562-1560.

konusunda teferrüd, isrâiliyata benzeme başlıkları altında bu gerekçelerin tasrih edildiği metin tenkidi örnekleri hakkında bilgi verilmektedir. Sahih hadislere muhalefet kısmı daha tafsilatlı olduğu için sona bırakılmıştır.

2.1. Kur'an-ı Kerim'e Muvafakat

Bu başlıkta önce Ebû Hâtim'in açıkça Kur'an'a aykırılık sebebiyle tenkit edilen bir haber hakkındaki değerlendirmesi aktarılacak, ardından *İlel'*de sahih hadise muhalefet sebebiyle tenkit edilen, ancak Tirmizî ve İbn Hibbân tarafından Kur'an'a muhalefet sebebiyle de tenkit edilen bir habere yer verilecektir. Zira birbirleriyle hoca-talebe bağıyla güçlü bir şekilde irtibatlı olan bu münekkitlerin uygulamaları birbirleri hakkında önemli ipuçları vermektedir.⁵⁶ Ayrıca, sebebi açıkça belirtilmemiş olsa da sened sebebiyle değil, metindeki Kur'an'a aykırılık sebebiyle tenkit edildiği anlaşılan bazı örneklerle işaret edilmiştir.

Rasûlullah'ın (sav) Cafer b. Ebi Talib şehit olduğunda Esmâ b. Umeys'e üç gün yas elbisesi giymesine sonra ise istediği gibi davranabileceğine dair sözü, kocası ölmüş bir kadının dört ay on gün iddet beklemesi gerektiğine dair âyete⁵⁷ muhalif olduğu için tenkit edilmiştir. Ebû Hâtim bu tenkide verilen iki cevaptan bahseder. İlkine göre, hadiste Esmâ'nın isminin geçmesi râvinin bir hatasıdır. İkincisine göre ise, bu hadise ayetin nüzulundan önce cereyan etmiştir. Ebû Hâtim, hadisteki kadının Esmâ değil Cafer'in yakınlarından başka bir bayan olduğu kanaatini kaydeder. Gerekçe olarak da "*Bir kadın kocası dışında kimse için üç günden fazla yas tutamaz.*"⁵⁸ hadisini gösterir.⁵⁹ Görüldüğü üzere, mezkur haber hem iddet ayetine hem de diğer bir hadise muhaliftir ve her iki yönden de tenkit edilmiştir. Ebû Hâtim ayete muhalefet yönünden yapılan tenkide işaret etmiş ve telif yolunu göstermiş, diğer sahih hadise muhalefet yönünü ise kendisi açıklamıştır. Bu örnek aynı zamanda Ebû Hâtim'den önceki münekkitlerin bir haberin Kur'an'a uygunluğunu dikkate aldıklarını göstermesi açısından önemlidir.

*İlel'*de Abdullah b. Mes'ud'un naklettiği ve Rasûlullah'ın nebizle abdest aldığına dair haber sahih bulunmamış ve bunun için çeşitli sebepler gösterilmiştir. Bu sebeplerden biri Alkame'nin naklettiği, Abdullah b. Mes'ud'un cin gecesi Allah Rasûlü ile beraber olmadığına dair sözüdür. Dolayısıyla mezkur hadis Alkame'den aktarılan haberle tenakuz halindedir. Diğer bir sebep mezkur haberin sadece iki zayıf râvi tarikiyle gelmiş olması, yani iki zayıf râvinin bu haberle teferrüd etmesidir. Sonuç olarak bu konuda sahih herhangi bir hadisin bulunmadığı belirtilmiştir.⁶⁰ İbn Hibbân'ın mezkur hadis

⁵⁶ Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a'nın İbn Ebû Hâtim'le ilişkisi malumdur. İbn Hibbân ile İbn Ebû Hâtim'in hoca-talebe ilişkisine yukarıda değinilmişti. Tirmizî de *el-İlelü'l-kebîr*'de Ebû Zür'a'ya pek çok soru yöneltmiştir. Bazı örnekler için bk. Ebû Tâlib el-Kâdî, *İlelü't-Tirmizî el-kebîr*, thk. Hamid Abdullah el-Mahallevî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2011), 50, 52, 56, 62, 65, 68.

⁵⁷ el-Bakara 2/234.

⁵⁸ Buhârî, "Talâk", 48.

⁵⁹ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 1322.

⁶⁰ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 14 ve 100. Tübeysî çelişen söz konusu iki haberi genişçe tahlil etmiştir. bk. Tübeysî, *Nakdu'l-mutûn fi kütübi ilelü'l-hadîs*, 538-541.

hakkındaki şu değerlendirmesi son derece mühim olup mütekaddim muhaddislerin metin tenkidi zihniyetini ve tatbikatını net bir şekilde yansıtmaktadır:

“(Ebû Zeyd isimli bu râvi) İbn Mesud’dan mutabaat edilmeyen haberler nakleder. Kim olduğu, babası ya da memleketi bilinmez. Bir insan bu özelliklere sahip olur; sonra Kitab’a, sünnete, icmaya, kıyasa ve akla muhalif bir haber naklederse bu naklinin terk edilmesini hak eder.”⁶¹

Tirmizî’nin mezkur hadisin akabindeki şu sözleri de son derece önem arz etmektedir:

“Nebizle abdest alınmaz diyenlerin görüşleri Kitab’a daha uygun ve daha isabetlidir. Zira Yüce Allah ‘*Su bulamazsanız temiz bir toprakla teyemmüm edin*’ buyurmuştur.”⁶²

Görüldüğü üzere, Tirmizî çok açık bir şekilde hadisi Kur’ân-ı Kerîm’e uygunluk açısından tenkit etmiştir. Ayrıca, Tirmizî Ebu Zeyd isimli râvinin teferrüdüne de dikkat çekmiştir. Netice itibariyle, *İlel*’de sahih bir habere muhalefet ve teferrüd sebepleriyle metni tenkit edilen haber Tirmizî ve İbn Hibbân tarafından ayrıca Kur’ân-ı Kerîm’e muhalefet sebebiyle de tenkit edilmiştir.

Açıkça ırkçılık içeren bazı sözlerin mevzu ve münker şeklinde nitelenmesinde doğrudan Kur’an’a muhalefet belirtilmese de asıl sebebin bu olduğu anlaşılmaktadır.⁶³ Zira bu haberler tahkik edildiğinde problemin senedden kaynaklı olmadığı, metinle alakalı olduğu görülmektedir. Öte yandan, senedde metruk bir râvinin olması bu hükmün sebebi değil, neticesidir. Yani, bu râviye metruk denmesi, naklettiği bu tür münker ve mevzu haberler sebebiyledir.

2.2. Vâkıya Muhalefet

Ebû Hâtim “*Âlim bunamaz*” şeklindeki haberi şu sözlerle vâkıya aykırı bularak reddeder: “İlme mensup olan Mes’ûdî, Cerîrî, Saîd b. Ebî Arûbe, Ata b. es-Sâib ve başkalarını bu halde bulduk.” Görüldüğü üzere, vâkıada tecrübe edilen durum söz konusu haberle uyumsuzdur ve bu uyumsuzluk Ebû Hâtim tarafından gayet net bir şekilde ortaya konmuştur. Ebû Hâtim ayrıca hatadan sorumlu râvinin zayıf ve metruk olduğunu belirtmiştir.⁶⁴ Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, bu haberin bu râvi sebebiyle değil, mezkur uyumsuzluktan (rivayetin metninde dile getirilen hususun vâkıya aykırı olmasından) dolayı zayıf görüldüğüdür. Bu râvi bu ve benzeri haberler naklettiği için metruk görülmüştür. Yani, râviden hareketle rivayet değil, rivayetten hareketle râvi değerlendirilmektedir.

2.3. Tarihî Bilgiye Muhalefet

A’mes’in naklettiği bir haberde Hasan el-Basrî’nin annesinin Ümmü Habibe’nin yanına girdiği ve ona hizmet ettiği anlatılmaktadır. Ebû Hâtim bunun doğru olmadığını çünkü Hasan el-Basrî’nin

⁶¹ İbn Hibbân, *Kitâbu’l-mecrûhîn*, 2/514.

⁶² Tirmizî, “*Tahâre*”, 65.

⁶³ Mesela İbn Ebû Hâtim, *‘İlelü’l-ḥadîs*, No. 2648, 2405.

⁶⁴ İbn Ebû Hâtim, *‘İlelü’l-ḥadîs*, No. 2855.

annesinin Ümmü Habibe'nin değil, Ümmü Seleme'nin hizmetkarı olduğunu belirtir. Bu hatanın muhtemel sorumlusu olarak sika bir râvi olan A'meş'e işaret eder.⁶⁵

Hiz. Peygamber'in cahiliye döneminde ortağı olan şahıs farklı haberlerde Abdullah b. es-Saib, Kays b. es-Saib ve Saib b. Ebi's-Saib olarak geçmektedir. Ebû Hâtim Abdullah b. es-Saib'in Hiz. Peygamber döneminde yaşının küçük olduğunu, dolayısıyla doğru olanın Abdullah'ın babası olan Saib b. Ebi's-Saib olmasının daha muhtemel olduğunu bildirir.⁶⁶ Görüldüğü üzere, Ebû Hâtim tarih bilgisine dayanarak içinde Abdullah geçen metnin hatalı olduğunu değerlendirmiştir.

Bir habere göre Rasulullah bir gece Abdullah b. Yezid'in kıraatini duymuş ve ona hayır duada bulunmuştur. Ebû Hâtim bu haberi hatalı bulur. Zira Abdullah b. Yezid, Bera ve Ebu Eyyub gibi sahabilerden hadis nakletmiştir ve bu durum onun yaşının küçüklüğüne işaret etmektedir.⁶⁷ Burada bizi alakadar eden husus Ebû Hâtim'in tarihî bilgiye muhalefeti bir gerekçe olarak kullanmış olmasıdır; bu yaklaşımında ne kadar isabetli olduğu incelememizin dışındadır. Zira yaşı küçük de olsa Hiz. Peygamber'in kendisinden Kur'an tilavetini dinlemesinin mümkün olduğu düşünülebilir.

Bir habere göre Urve b. Zübeyr ikinci namazından sonra nafîle namaz kıldığı için Hiz. Ömer tarafından cezalandırılmak istenmiştir. Ebû Hâtim Urve'nin Hiz. Ömer dönemine yetişmesini yadırgamış (münker bulmuş) ve bu haberin hatalı olmasını muhtemel görmüştür. Ona göre bu kıssayı yaşayan yaşının küçüklüğü sebebiyle Urve değil, Temim ed-Dârî'dir.⁶⁸

Bir haberde Ali b. Rebâa, Hiz. Ali'nin terkisine bindiğini bildirmektedir. Ebû Hâtim'in aktardığına göre Yahya b. Said bu habere Ali b. Rebâa'nın Hiz. Ali döneminde yaşının küçük olması sebebiyle şaşırmıştır.⁶⁹

Bir haberde Ebu Vâkid el-Leysî'nin Bedir savaşında yaşadığı bir hadise nakledilmektedir. Ebu Zür'a metinde hata olduğunu, doğrusunun Ebu Davud el-Mazenî olması gerektiğini, Ebu Davud'un Bedir savaşına katıldığını belirtir.⁷⁰

İbn Ebû Hâtim'in aktardığına göre Ahmed b. Hanbel'in oğlu Salih babasına Rasulullah'tan harac vergisi hakkında nakledilen bir haberi sormuş, Ahmed b. Hanbel cevaben bu hadisin münker olduğunu belirtmiştir. Ebû Hâtim de bu haberin batıl ve asılsız olduğunu kaydeder.⁷¹ Naklin yapıldığı asıl kaynağa müracaat ettiğimizde Ahmed b. Hanbel'in alıntılanan sözünün devamında harac vergisinin

⁶⁵ İbn Ebû Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, No. 381.

⁶⁶ İbn Ebû Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, No. 352.

⁶⁷ İbn Ebû Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, No. 305.

⁶⁸ İbn Ebû Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, No. 433.

⁶⁹ İbn Ebû Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, No. 802.

⁷⁰ İbn Ebû Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, No. 2716.

⁷¹ İbn Ebû Hâtim, *'İlelü'l-hadîs*, No. 2864.

ancak Hz. Ömer zamanında olduğunu belirttiğini görmekteyiz.⁷² Dolayısıyla, Ahmed bu haberi tarihi gerçeklere muhalif bulduğu için münker olarak nitelemiş, Ebû Hâtim de aynı gerekçe sebebiyle batıl bulmuştur. Bu mesele aynı zamanda bir gerekçe tasrih edilerek münker/batıl hükmü verilmesine bir örnek teşkil etmektedir.

2.4. İcmâa Muhalefet

Ebu Zür'a "Gaib ve yaşı küçük için şüf'a yoktur." sözünü, kimsenin bu görüşe katılmaması, bilakis gerek gaib gerekse büyüyene kadar yaşı küçük için şüf'a olması sebebiyle kabul etmemiş ve münker bulmuştur.⁷³ Görüldüğü üzere, bu sözün bu konudaki icmâa muhalif olması Ebu Zür'a'nın gerekçesini oluşturmaktadır. Zira ona göre fukahadan kimsenin bu yönde bir fetvası bulunmamaktadır. Bilakis bu konudaki genel kabul aksi yöndedir.⁷⁴ Bu örnek aynı zamanda münker vasfının açıkça metin tenkidıyla irtibatlı olarak kullanımını göstermektedir.

Ebü Zür'a hulle nikahıyla alakalı bir haberi naklettikten sonra ilim ehli arasında bu hadisin hükmünün hüccet olamayacağı hususunda bir hilaf bilmediğini belirtmiştir.⁷⁵ Yani, icma bu haberin hükmünün geçersiz olduğu yönünde olduğu için haber makbul değildir.

2.5. Kelamın Siyâkına Uygunluk

Hadisin metninden hareketle tenkidine dair dikkat çekici bir örnekte "Rasulullah paylaşılmamış şeylerde şüf'ayı gerekli görmüştür; paylaşım yapılıp sınırlar belirlendiğinde şüf'a kalmaz." şeklindeki haberin⁷⁶ ikinci kısmının Allah Rasulü'ne ait olmadığı değerlendirilmiştir. Ebû Hâtim bu kısmın haberin sahabi râvisine ait olduğunu şu şekilde izah eder: "Hadisin ilk cümlesi ile mana tamam olmuştur. Hadisin ikinci kısmı yeni bir kelam olup eğer bu kısım da Hz. Peygamber'e ait olsaydı bu durum "ve Hz. Peygamber şöyle devam etti" şeklinde tasrih edilirdi. Bu yapılmadığı için son kısmın haberin sahabi râvisi olan Cabir'e ait olduğunu anladık."⁷⁷ Bu muhakemede tamamen sözün akışı dikkate alınmıştır. Mezkûr haberin *Sahîh-i Buhârî*'deki sened ve metni *İlel'*dekiyle aynıdır. İbn Hacer, Ebû Hâtim'in idrac iddiasını kabul etmez ve bu iddianın ancak bir delille ortaya konabileceğini belirtir.⁷⁸

2.6. Amel Edilme

Kelamın siyakına uygunluk kısmında verilen "Rasulullah paylaşılmamış şeylerde şüf'ayı gerekli görmüştür." hadisi hakkındaki değerlendirmenin sonunda Ebû Hâtim bu hadisin sabit olduğunu ve

⁷² Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel, *Mesâilu'l-İmam Ahmed rivâye ibnihi Ebi'l-Fadl Salih*, thk. Fadlurrahman Muhammed (Delhi: Daru'l-İlmiyye, 1988), 1/280-281. Geniş bilgi için bk. Tübeysî, *Nakdu'l-mutân fi kütübi ileli'l-hadis*, 619-620.

⁷³ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadis*, No. 1443.

⁷⁴ Geniş bilgi için bk. Tübeysî, *Nakdu'l-mutân fi kütübi ileli'l-hadis*, 631-632; Sülemî, *el-Hadisü'l-münker*, 591-592.

⁷⁵ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadis*, No. 1288.

⁷⁶ Buhârî, "Buyû", 97 (No. 2099); "Şüf'a", 1, (No. 2138).

⁷⁷ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadis*, No. 1439.

⁷⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/437.

onların yanında amelin bu hadise göre olduğunu kaydetmiştir.⁷⁹ Böylece, amele uygunluğu hadisin metninin sıhhatinin bir göstergesi olarak değerlendirmiştir. Amele uygunluğun metnin olumlu/olumsuz tenkidinde⁸⁰ kullanımı Mâlik ve Tirmizî'de daha yaygın olarak görülen bir durumdur.⁸¹ Ebu Dâvûd da "Hz. Peygamber'den gelen iki haber çeliştiğinde O'ndan sonra ashabının neyle amel ettiğine bakılır." diyerek metin tenkidinde sahabenin ameline uyum kriterine dikkat çekmiştir.⁸²

2.7. Nübüvvet Kelamına Benzeme

İbn Ebû Hâtim'in bir hadisin sıhhatinin onu nakledenlerin adaleti ve sözün nübüvvet kelamı olmaya uygun oluşuyla bilineceğine dair sözü daha önce geçmişti.⁸³

Ebû Hâtim "Orduların en hayırlısı dört bin, seriyyelerin en hayırlısı dört yüz kişiliktir." şeklindeki hadisin Hz. Peygamber'in sözüne benzemediğini belirtir.⁸⁴ Hadisin devamında "On iki bin kişilik bir ordu sayı azlığından dolayı yenilmez." ifadesi geçmektedir.⁸⁵ Ebû Hâtim bu sözün hangi sebeple nebevî kelama benzemediğini açıkça belirtmese de bu sebep savaşta zaferin sayıya bağlanması olabilir. Konuyu geniş biçimde mütalaa eden Belhî sayıca az olsa da sabredenlerin galip gelebileceğine⁸⁶ ve Huneyn savaşında Müslümanların sayıca çokluğunun kendilerine fayda sağlamadığına⁸⁷ işaret eden âyet-i kerîmelerin mezkûr haberle çelişmesinin Ebû Hâtim'in "nübüvvet kelamına benzememe" sözünün gerekçesini oluşturabileceğini ifade eder.⁸⁸ Sonuç olarak, Ebû Hâtim biraz kapalı ve özlü bir şekilde de olsa doğrudan metni tenkit etmiştir.

Yine, Ebû Hâtim Hz. Ömer'in ehl-i kitapla sirke ticareti hakkındaki sözünün hata olduğunu, bu sözün Zühri'nin sözüne benzediğini belirtir.⁸⁹ Ayrıca, Ebû Hâtim atların yarışırılmasıyla alakalı bir haberin Hz. Peygamber'in sözüne benzemediğini (لا يشبه أن يكون عن النبي), Said b. Müseyyeb'in sözü olmasının daha muhtemel olduğunu belirtir.⁹⁰

⁷⁹ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 1439.

⁸⁰ Hadis metninin olumlu tenkidi, metnin bir kıstasa muvafık olduğunun, olumsuz tenkidi ise muhalif olduğunun tespiti sonucu hadisin sahih/zayıf görülmesidir.

⁸¹ Amele uygunluğun metin tenkidi kıstası olarak kullanımı hakkında geniş bilgi için bk. Bekir Özudoğru, *Rivayetlerin Hz. Peygamber'e aidiyetini tespitte amel olgusu* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

⁸² Ebu Dâvûd, "Salat", 115.

⁸³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/351.

⁸⁴ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 1027.

⁸⁵ Tirmizî, "Siyer", 7.

⁸⁶ el-Bakara 2/249.

⁸⁷ et-Tevbe 9/25.

⁸⁸ Belhî, *Mesâlik nakdî'l-metn*, 692-9.

⁸⁹ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 1135. Geniş bilgi için bk. Belhî, *Mesâlik nakdî'l-metn*, 704-709.

⁹⁰ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 2268. Geniş bilgi için bk. Ahmed Şakir Mahmud, "Ta'lılu'l-ehâdis bi'l-karâin dirase tatbikiyye fi kitabi'l-ilel li'bni Ebî Hâtim", *Mecelle Külliyye Ulumi'l-İslamiyye*, 38 (2014), 111-113; Belhî, *Mesâlik nakdî'l-metn*, 685-691.

Ebu Hafs isimli râvi Yahya b. Saîd el-Kattân'ın "Süfyan bize böyle anlatmadı ama bu durumda bir sıkıntı yok" dediğini aktarmıştır. Ebû Hâtim bu durumu yadırgayarak Yahya b. Said'in böyle bir söz söyleyecek (yani, önemli bir konuyu hafife alacak) insanlardan olmadığını belirtmiştir.⁹¹ Burada merfu olmayan bir haberin tenkidinde böyle bir kriterin kullanımı görülmektedir.

2.8. İsrailiyata Benzeme

Ümmü Seleme'den nakledilen ve Hz. Peygamber'in eski kitaplardaki özelliklerinin anlatıldığı uzun bir metin hakkında Ebû Hâtim bu metnin (yahudilikten İslam'a geçen ve eski dininden bilgiler aktarmasıyla bilinen) Ka'b'ın sözlerine benzediğini belirterek sözün gerçek kaynağının Ümmü Seleme olmayıp israiliyata ait bu bilgilere vakıf olan Ka'b el-Ahbâr'ın olmasının daha muhtemel olduğuna işaret etmiştir.⁹²

2.9. Dinin Asılları Konusunda Teferrüd

*İle'*de, umûmü'l-belvâya oldukça yakın bir mantıkla dinin önemli konularından birinde teferrüdün yadırgandığı ve reddedildiği örnekler mevcuttur.

İçinde namazda kimin imamlığa daha layık olduğuna dair Kur'an'ı ve sünneti daha çok bilme gibi bazı kıstaslar zikredilen ve *Sahîh-i Müslim*'de geçen bir hadis⁹³ Şu'be ve Ebû Hâtim tarafından İsmail b. Reca isimli râvinin bu konuda teferrüdü sebebiyle tenkit edilmiştir. Ebû Hâtim'in naklettiğine göre Şu'be bu hadisten çekinir ve bu hadisi şöyle tenkit eder: "İsmail b. Reca aktardığı bu hadisin güzelliği sebebiyle bir şeytan gibidir. Bu hadiste Rasulullah'ın ahkamından bir hükmü kimse kendisine mutabaat etmeyecek şekilde aktarmıştır."⁹⁴ Şu'be, İsmail'in, namazda imamlığa öncelik gibi herkesin bilmeye ihtiyaç duyduğu, bu yönüyle fıkıhçıların da güzel bulacağı bir hadisi (ki Şu'be bu sebeple hadisin güzelliğine atıf yapmıştır⁹⁵) tek başına nakletmesini tereddütle karşılamış ve hissettiği bu şüpheden ötürü İsmail'i şeytana benzetmiştir. Ebû Hâtim de önce İsmail'den nakledilen metindeki ihtilafı noktalara dikkat çekmiş, ardından Şu'be'nin sözlerini aktarmış, daha sonra kendisi de İsmail'in teferrüdü sebebiyle hadisin mahfuz olmamasından korktuğunu belirtmiştir. Görüldüğü üzere, *Sahîh-i Müslim*'de geçen bir hadis dahi metni sebebiyle tenkide konu olmuştur.⁹⁶

Rasulullah'ın şahitle beraber yemin ile hükmettiğine dair hadisin metni Ebû Hâtim ile oğlu arasında üç açıdan tenkide tabi tutulur. İlk olarak, Ebû Hâtim hadisin râvilerinden Süheyl'in bu hadisi bilmediğini söylemesini ileri sürer. Zira bir hadisin râvisinin o hadisi bilmemesi ya da o hadise muhalif

⁹¹ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-ḥadîs*, No. 2763.

⁹² İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-ḥadîs*, No. 2714.

⁹³ Müslim, "Mesâcid", 290.

⁹⁴ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-ḥadîs*, No. 249. حُكْمٌ مِنَ الْأَحْكَامِ. كَانَ شُعْبَةُ يَقُولُ: إِسْمَاعِيلُ بْنُ رَجَاءٍ كَأَنَّهُ شَيْطَانٌ؛ مِنْ حُسْنِ حَدِيثِهِ، وَكَانَ يَهَابُ هَذَا الْحَدِيثَ؛ يَقُولُ: حُكْمٌ مِنَ الْأَحْكَامِ. عَنِ رَسُولِ اللَّهِ (ص) لَمْ يَشَارِكُهُ أَحَدٌ

⁹⁵ Bu hususu teyit eden bir değerlendirme için bk. Mu'tez el-Hatîb, *Reddu'l-ḥadîs min ciheti'l-metn* (Beirut: eş-Şebeketü'l-arabiyye li'l-ebhâs, 2011), 288.

⁹⁶ Geniş bilgi için bk. Tübeysî, *Nakdu'l-mutûn fi kütübi ileli'l-ḥadîs*, 180-181.

sözü/fetvası/ameli o hadisin metninin tenkidine bir gerekçedir. İbn Ebû Hâtim Süheyl'in anlattığı hadisi unutmış olabileceğini, Süheyl'den Rebia isimli sika bir râvinin bu hadisi aktardığını belirtir. İkinci olarak, Ebû Hâtim Rebia'nın sika da olsa Süheyl'in pek çok arkadaşı arasında bu hadisle teferrüd etmesini makul bulmaz. Son olarak, Ebû Hâtim bu hadisin dinin asıllarından bir aslı içerdiğini ve buna rağmen Rebia'nın bu hadisine mutabaat edilmediğini (وَهَذَا أَصْلٌ مِنَ الْأُصُولِ لَمْ يُتَابِعْ عَلَيْهِ رَبِيعَةُ) belirterek söz konusu hadisi tenkit eder.⁹⁷ Görüldüğü üzere, önemli bir konuda tek kalınması metnin tenkidi için güçlü bir gerekçe ortaya çıkarmaktadır.

Ebû Hâtim "Mahremi olan biriyle ilişkiye giren kişiyi öldürün. Bir hayvanla ilişkiye giren kişiyi de hayvanla beraber öldürün." şeklindeki haberi İbn Ebi Habibe isimli râvinin teferrüdü sebebiyle münker bulmuştur.⁹⁸ Görüldüğü üzere, ölüm cezası gerektiren bir suç hakkındaki bir haberin -taşıdığı önem sebebiyle yaygın biçimde bilinmesi gerektiği halde- sadece tek bir kanaldan bilinmesi, metninin tenkit edilmesine sebep olmaktadır.⁹⁹

Ebû Hâtim "Yemeğin bereketi yemekten önce ve sonra abdest almaktır." şeklindeki bir haberi münker olarak vasıflandırmıştır. Ayrıca, "Eğer bu hadis sahih olsaydı (meşhur) bir hadis olurdu." (لَوْ كَانَ هَذَا) (الْحَدِيثُ صَحِيحًا، لَكَانَ حَدِيثًا) diyerek sıhhati durumunda böyle önemli bir konudaki bir haberin yaygın bilinmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.¹⁰⁰ Bu haberi münker hadis kısmında teferrüd yönüyle tekrar ele alacağız.

2.10. Râvinin Sözüne Muhalefet

Zührî-Urve-Aişe tarikiyle gelen bir haberde talakın ancak nikahtan sonra olabileceği belirtilmektedir. Ebû Hâtim bu haberin münker olduğunu, zira eğer bu haber sahih olsaydı Zührî'nin "Bana bu (mezkur) konuda seleften kimseden bir rivayet ulaşmadı." sözünü söylemeyeceğini bildirmiştir.¹⁰¹ Görüldüğü üzere, mevzu bahis haber râvisinin sözüne muhalif olduğu için metni yönünden tenkit edilmiş ve hadisin münker olduğu kaydedilmiştir. Bu örnek aynı zamanda münker vasfının açıkça metinle irtibatlı olarak kullanımına işaret etmektedir.

Ebû Hâtim Hz. Peygamber'in hanımını öptükten sonra abdest almadan namaz kıldığını dair Zührî'den Mansur isimli bir râvi tarafından nakledilen bir hadisi Zührî'den böyle bir hadis bilinmediği, yani Zührî'nin ashâbı tarafından böyle bir hadis nakledilmediği, dolayısıyla Mansur'un bu hadisle teferrüdü sebebiyle münker olarak nitelemiştir.¹⁰² Mezkur hadisteki teferrüde dikkat çeken Darekutnî

⁹⁷ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 1397.

⁹⁸ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 1371.

⁹⁹ Geniş bilgi için bk. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 381-382.

¹⁰⁰ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 1511. Anılan ibarenin manasının böyle olmasının uygun olduğuna Sülemî işaret etmiştir. bk Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 741. Ayrıca İlel muhakkikleri de mezkur ibarenin bu şekilde anlaşılabilirliğini belirtmiştir: (لَوْ كَانَ هَذَا الْحَدِيثُ صَحِيحًا، لَكَانَ حَدِيثًا أَصْلًا يُعْتَمَدُ عَلَيْهِ فِي بَابِ غَسْلِ الْأَيْدِي قَبْلَ الطَّعَامِ وَبَعْدَهُ) bk. İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, thk. Sa'd b. Abdillâh el-Humeyyid, Halid b. Abdirrahman el-Cüveysî (Riyad: Mektebetu Melik Fahd el-Vataniyye, 1427), 4/383.

¹⁰¹ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 1274. Geniş bilgi için Tübeysî, *Nakdu'l-mutûn fi kütübi ileli'l-hadîs*, 603-605.

¹⁰² İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 109.

metni bir başka açıdan da tenkit eder. Dârekutnî eğer Mansur'un nakli sahih olsa Zührî'nin bu haberin hilafına fetva vermeyeceğine işaret ederek râvinin fetvasına muhalefet sebebiyle söz konusu rivayeti eleştirir.¹⁰³ Dolayısıyla, Ebû Hâtim'in münker vasfının gerekçesi olarak tasrih ettiği metnin teferrüdü yanında metnin, râvinin fetvasına muhalefeti de tenkide yol açmıştır.¹⁰⁴

2.11. Sahih Hadislere Muvafakat/Muhalefet

Bu başlıkta önce aynı konuda farklı hadislere muhalefet, sonra aynı hadisin farklı rivayetlerine muhalefet konusundaki örneklere işaret edilecektir.

2.11.1. Aynı konuda Başka Hadislere Muhalefete Örnekler

Bu başlıktaki örnekler muhtelifu'l-hadis ve münker ziyade alt başlıkları altında ele alınmıştır.

Muhtelifu'l-hadis: Kur'ân-ı Kerîm'e muhalefet kısmında geçen nebizle abdest ve üç günden fazla yas tutma ile ilgili örneklerde sahih hadislere muhalefetin de tenkit gerekçesi olarak tasrih edildiği görülmüştü.

Ebu Velid Tayalîsî, Ebû Hâtim'le müzakeresi esnasında İbn Ömer kanalıyla merfu olarak gelen “Allah ikindi namazından önce dört rekat kılana rahmet eylesin.” hadisini İbn Ömer'den gelen başka bir hadislerle çeliştiği sebebiyle eleştirmiştir. Bu diğer hadiste İbn Ömer Hz. Peygamber'in gece ve gündüz on rekat nafile namaz kıldığını bildirmiş, ancak bu namazlar arasında ikindiden önce bir nafile namazdan bahsetmemiştir.¹⁰⁵ Metni tenkit edilen hadis *Sahîh-i İbn Hibban*, *Sahîh-i İbn Huzeyme*, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'i*, *Sünen-i Tirmizî* ve *Sünen-i Ebî Davud* gibi muteber hadis kaynaklarında geçmektedir.¹⁰⁶ Dolayısıyla, böyle muteber kaynaklarda geçen hadislerin de metin tenkidine tabi tutulduğu görülmektedir.¹⁰⁷

Ebû Hâtim Muğire b. Şube yoluyla aktarılan ve Rasulullah'ın mestin altını ve üstünü mesh ettiğine dair hadisin mahfuz olmadığını zira Muğire'den nakledilen diğer hadislerin daha sahih olduğunu belirtir.¹⁰⁸ Muğire'den bu konuda nakledilen ve bir kısmı müttefekun aleyh olan diğer hadislerde mestin sadece üstünün mesh edileceği bildirilmektedir.¹⁰⁹ Görüldüğü üzere, Ebû Hâtim öz bir şekilde mezkur hadisin metninin diğer sahih hadislerle tenakuz halinde olduğunu, bu sebeple zayıf sayılması gerektiğini kaydetmiştir.

Ebû Hâtim Cabir (ra) tarikiyle Hz. Peygamber'in ağacın üstündeki meyvenin miktarının tahmin edilmesini yasakladığını bildiren hadisi, yine aynı sahabi yoluyla nakledilen ve Hz. Peygamber'in

¹⁰³ Dârekutni, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004/1424), 1/245 (No. 486).

¹⁰⁴ Hadisin geniş tahlili için bk. Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 730; Tübeysî, *Nakdu'l-mutûn fi kütübi ileli'l-hadîs*, 335-336.

¹⁰⁵ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 324.

¹⁰⁶ Her iki hadisin geniş tahriri ve ihtilafın tahlili için bk. Tübeysî, *Nakdu'l-mutûn fi kütübi ileli'l-hadîs*, 599-602.

¹⁰⁷ Bu kaynakların bir kısmı *İlel'*in telifi sırasında henüz yazılmamış veya meşhur olmamış olsa da bizi ilgilendiren asıl nokta, sonuç itibarıyla bu kaynaklarda yer alan bazı hadislerin tenkit edilmiş olmasıdır.

¹⁰⁸ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 136.

¹⁰⁹ Her iki hadisin geniş tahriri ve ihtilafın tahlili için bk. Tübeysî, *Nakdu'l-mutûn fi kütübi ileli'l-hadîs*, 594-596.

Abdullah b. Revaha'yı Hayber'e aynı amaçla gönderdiğini bildiren hadise muhalif bularak zayıf saymıştır.¹¹⁰

İbn Ebû Hâtim'in bildirdiğine göre Ebu Said (ra) tarikiyle gelen bir hadiste imamlığa en layık şahıs Kur'an'ı en iyi bilen, Malik b. Huveyris (ra) tarikiyle gelen bir hadiste ise imamlığa en layık şahıs yaşı en büyük kişi olarak belirtilmiştir. Ebû Hâtim iki hadisin arasındaki ihtilafı Evs b. Dem'ac (ra) tarikiyle gelen hadisin çözdüğünü bildirir.¹¹¹ Bir sonraki meselede geçen bu hadiste imamlığa en layık şahsın kim olacağı farklı seçenekler sıralanarak haber verilmiştir. Dolayısıyla, Ebu Said ve Malik yoluyla gelen hadisler muhtasar ifade edildiği için bir ihtilaf doğmuş, ancak daha tafsilatlı olan Evs hadisi çelişkili gözükken iki hadisi telif etmiştir.

Hz. Peygamber'in elbise satın aldığını anlatan bir hadisin metninde Süfyan es-Sevrî ve Şu'be ihtilaf etmişlerdir. Süfyan'ın nakline göre Hz. Peygamber'e elbise satan şahıs Süveyd b. Kays, Şu'be'nin nakline göre ise Malik b. Umeyr'dir. Ebû Hâtim ve Ebu Zür'a Şu'be'nin bu hadisin metninde hata yaptığı kanaatindedirler.¹¹² Görüldüğü üzere, Şu'be gibi en önde gelen bir hadisçinin de metinde hata yapabileceği değerlendirilmiş ve hatası tespit edilmiştir.

Bir haberde bir bedevinin Hz. Ömer'in su kabından içip sarhoş olduğu nakledilmektedir. Ebû Hâtim bu haberin râvisinin meçhul olduğunu belirttikten sonra Hz. Ömer'in oğluna içki içtiği için had cezası uyguladığına dair başka bir haberi aktarır.¹¹³ Böylece, ilk haberin metninin doğru olamayacağına işaret eder.

Ebû Hâtim "Siyah köpek namazı bozar" hadisinin "Namazı hiçbir şey bozmaz" hadisinden daha sahih olduğunu belirtmiştir.¹¹⁴ Öte yandan, Ebu Davud "Namazı hiçbir şey bozmaz" hadisini zikrettikten sonra "Hz. Peygamber'den gelen iki haber çeliştiğinde O'ndan sonra ashabının neyle amel ettiğine bakılır." diyerek metin tenkidinde sahabenin ameline uyum kriterine dikkat çekmiştir.¹¹⁵

Bir haberde Rasulullah "Toprağın sahibi toprağı işleyene nafakasını versin ve toprağını alsın" buyurmuştur. Diğer bir hadis ise "Kim bir topluluğun arsasında izinsiz ekin ekerse, o ekinden bir şey alamaz, kendisine harcacağı masraf verilir." şeklindedir. Ebû Hâtim ilk hadisin ikincisini desteklediğini ifade eder.¹¹⁶ Bu örnekte olumlu manada bir metin tenkidi görülmektedir. Yani, bir hadis diğer birine arz edilmiş ve metni muvafık bulunmuştur.

İlel'de muhtasar olarak metnin tenkidine işaret edilen ve tahkik neticesinde metnin tenkidinin anlaşılmasına güzel bir örnek Ebu Zür'a'nın *leyse bi-kavî* dediği ve Hz. Peygamber'in mescitte bevleden

¹¹⁰ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 1141.

¹¹¹ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 248.

¹¹² İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 2872.

¹¹³ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 1593.

¹¹⁴ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 205.

¹¹⁵ Ebu Davud, "Salat", 115.

¹¹⁶ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 1434.

bir bedevînin kirlettiği yerin kazılmasını emrettiği hadistir.¹¹⁷ Ebu Zür'a'nın bu hadisi zayıf bulmasının sebebi metinde bulunan “o yeri kazın” kısmının bu hadiseyi anlatan ve başka sahabîlerden de nakledilen diğer sahih hadislerde bulunmamasıdır.¹¹⁸ Dârekutnî farklı tariklere işaret ettikten sonra bu lafzın mahfuz olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁹ Aynı hadise Ebu Zür'a münker hükmü vermiştir.¹²⁰ Bu husus münker-metin tenkidi irtibatına delâlet etmektedir. Bu irtibata aşağıda ilgili bölümde daha geniş yer verilecektir.¹²¹

Münker Ziyade: Hz. Peygamber'in helaya girerken yaptığı duayı aktaran hadisin İsmail b. Müslim tarikiyle gelen bir rivayetinde “er-ric Sü'n-necis” şeklinde bir ziyade bulunduğu dikkat çeken İbn Ebû Hâtim'e cevaben Ebu Zür'a İsmail'in zayıf olduğuna değinerek bu ziyadenin kabul edilmeyeceğine işaret etmiştir.¹²²

2.11.2. Aynı Hadisin Farklı Tariklerine Muhalefete Örnekler

Bu başlıktaki örnekler metinde ihtilaf, metinde hata, idrac, ızdırab, tashif, hatalı ihtisar, manayla hatalı rivayet ve metinde ziyade alt başlıkları altında incelenmiştir.

Metinde ihtilaf: Süfyan b. Uyeyne ve Süfyan es-Sevrî, Muhammed b. Münkedir-Cabir tarikiyle Hz. Peygamber'in Zübeyr b. Avvam'ı bir görev için seçmesini nakletmişlerdir. Ancak İbn Uyeyne bu hadisenin Hendek günü, Sevrî ise Kurayza günü yaşandığını bildirmişlerdir. Ebu Zür'a Sevrî'nin rivayetini tercih etmiştir. Aslında her iki rivayet de müttfekun aleyh olmasına, Süfyan b. Uyeyne de önde gelen bir muhaddis olmasına rağmen metindeki ihtilaf sebebiyle İbn Uyeyne'nin doğru nakletmediği değerlendirilmiştir.¹²³

İbn Abbas tarikiyle merfu olarak nakledilen bir haberde baş parmağın diyetinin beş deve olduğu bildirilmektedir. Ancak diğer bir tarikte tüm parmakların diyetlerinin on deve olduğu geçmekte olup Ebû Hâtim bu bilginin doğru olduğunu kaydeder.¹²⁴

Bir hadiste Rasulullah'ın cünüpken abdest almadan uyuduğu zikredilmektedir. Ebû Hâtim, Şu'be'nin bu hadisten çekindiğini belirtir.¹²⁵ Şu'be'nin neden çekindiği araştırıldığında Hz. Peygamber'den tam aksine böyle bir durumda abdest aldığı nakledildiği ve bu hadisin senedinde

¹¹⁷ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 36.

¹¹⁸ Geniş bilgi için bk. Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 577-582 ve Tübeysî, *Nakdu'l-mutân fi kütübi ileli'l-hadîs*, 267-271.

¹¹⁹ Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 5/80 (No. 727).

¹²⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/316 (No. 1373).

¹²¹ Ebû Hâtim “Su (gusül), sudan (meniden) dolayı gerekir.” hadisinin mensuh olduğunu belirtmiştir. bk. İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 115. Muhtelifu'l-hadise diğer örnekler için bk. No. 201, 203, 204, 247 (nesh), 843, 1350, 1447.

¹²² İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 13.

¹²³ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 2663.

¹²⁴ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 1390.

¹²⁵ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 116.

Şu'be'nin olduğu görülmektedir.¹²⁶ Ebû Hâtim tafsilat vermemiş olsa da verdiği bilgi metinde bir problem olduğunu anlamaya yeterlidir.¹²⁷

Metinde Hata: Ebû Hâtim namazdayken sağa, sola, öne tükürmemeye ilgili bir hadisin metninde hata yapıldığını ifade eder ve doğru metinde sola tükürmemenin geçmediğini belirtir.¹²⁸

Bir hadiste bir köle azat edenin kölenin malına sahip olup olmayacağı belirtilmiştir. Ebû Hâtim doğru metinde köleyi azat eden yerine köleyi satan kişinin olduğunu kaydeder.¹²⁹

İdrac: Ebû Hâtim Rasulullah'ın farklı isimler hakkında değerlendirmelerde bulunduğu bir hadisin "isimlerin en doğrusu hemmâmdır..." şeklindeki son kısmının hadisin aslından olmadığını, hadise eklendiğini belirtir.¹³⁰

Izdırab: Ebû Hâtim Hz. Peygamber'in et yedikten sonra abdest almayışıyla ilgili bir hadis hakkında müzdaribu'l-metn değerlendirmesi yapmıştır.¹³¹

Tashif: Ebû Hâtim "Kim murabıt olarak ölürsen şehit olarak ölmüş olur." hadisinde geçen murabıt (sınırdaki nöbetçi asker) kelimesinin hatayla mer'îd (hasta) olarak nakledildiğini kaydetmiştir.¹³²

Hatalı İhtisar: Aslında daha uzun olan bir hadisi Şu'be hatalı bir şekilde ihtisar etmiş ve "Abdest ancak ses veya koku sebebiyle gerekir." ifadesiyle nakletmiştir. Ebû Hâtim hadisin asıl halini naklederek bu hataya dikkat çekmiştir.¹³³

Manayla Hatalı Rivayet: "Rasulullah namaza kalktığı anda ellerini kaldırırdı." şeklindeki hadis hatalı olarak "Rasulullah iftitah tekberi aldığı anda parmaklarını açardı." şeklinde aktarılmıştır.¹³⁴

Metinde ziyade: Ebû Hâtim cinsel uzva dokunmadan dolayı abdestin gerektiğine dair bir hadisin metninde erkekle beraber kadının da zikredilmesinin hata olduğunu belirtmiştir.¹³⁵

¹²⁶ Müslim, "Hayz", 22; Tirmizî, "Tahâre", 87.

¹²⁷ Metinde ihtilafa diğer örnekler için bk. No. 271, 507, 702, 733, 742, 1104, 1280, 1284, 1354, 1410, 2287, 2558, 2858.

¹²⁸ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 551. Geniş bilgi için bk. Tübeysî, *Nakdu'l-mutân fi kütübi ileli'l-hadîs*, 160-163.

¹²⁹ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 1185. Metinde hataya diğer örnekler için bk. No. 238, 395, 587, 600, 666, 669, 671, 673 ve 721, 753, 831, 887, 1040, 1118, 1122, 1411, 1434 (Hammad b. Seleme hatanın sorumlusu), 1446, 1662, 1973, 1974, 2561, 2654.

¹³⁰ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 2437. Diğer örnekler için bk. No. 171, 200, 421, 490, 862, 969, 983, 1226, 1439, 1576, 2169, 2296, 2565, 2846.

¹³¹ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 169 ve 175.

¹³² İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 1062. Diğer örnekler için bk. No. 1559, 1561, 1653, 1714, 1345, 2757.

¹³³ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 108. Hatalı ihtisara diğer örnekler için bk. No. 245, 455, 407, 904, 1296, 1428.

¹³⁴ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 266. Geniş bilgi için bk. Tübeysî, *Nakdu'l-mutân fi kütübi ileli'l-hadîs*, 422-423. Manayla hatalı rivayete diğer örnekler için bk. No. 459, 1533.

¹³⁵ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 81. Metinde ziyadeye başka örnekler için bk. No. 257, 259 (Süfyan es-Sevri hatalı bulunmuş), 270, 273 (mahfuz ziyade, olumlu metin tenkidi), 292, 399, 466, 492, 583, 801, 1179, 1403 (sikanın ziyadesi makbul sayılmış), 2298, 2652, 2675, 2819, 2826.

3. İlel’de Teferrüd Gerekçesiyle Metni Tenkit Edilen Hadisler

Umûmu’l-belvâ halinde önemli bir konuda bir haberin metninin teferrüdü o haberin metninin tenkidi için mühim bir gerekçe teşkil etmektedir. Muhaddisler için teferrüd bir habere ihtiyatla yaklaşılmasını gerektiren önemli bir çekince sebebidir. İbn Receb’e göre erken dönem münekkitler için teferrüd önemli bir illet olup yerine göre Zührî’nin teferrüdü bile yadırganabilmektedir. Her hadis kendine özgü karineler çerçevesinde değerlendirilir.¹³⁶ Müslim’in “Râvi teferrüd etti, dolayısıyla (hadisin) metninde bir hata olması beklenir.”,¹³⁷ Ahmed b. Hanbel’in “Garîb hadisleri yazmayın; çünkü bunlar münker rivayetlerdir ve çoğu zayıf râvilerden gelmektedir.”,¹³⁸ Ebû Yusuf’un (ö. 183) “Rivayetler çoğalır, o zaman bilinmeyen, fıkıh ehlinin bilmediği, aynı zamanda Kitab ve sünnete de muvafık olmayan rivayetler zuhur eder. Şaz hadisten sakının.”¹³⁹ sözleri metni teferrüd etmiş bir hadisin metninin hatalı, münker ve Kitab ile sünnete muhalif olma ihtimalinin münekkitlerce oldukça yüksek görüldüğüne açık bir şekilde işaret etmektedir. Öte yandan, İbnü’l-Cevzî’nin bir hadisin akla ve nakle zıt oluşunu, ayrıca meşhur hadis kitaplarında olmayışını onun mevzû olduğunun bir alâmeti olarak görmesi¹⁴⁰ yine teferrüdün muhaddislerce bir metin tenkidi kıstası olarak kullanıldığını göstermektedir. Yıldırım da bir haberin hadis eserlerinde bulunmamasını bir metin tenkidi kıstası olarak incelemiştir.¹⁴¹ Burada kısaca işaret ettiğimiz teferrüd-metin tenkidi münasebeti daha geniş bir çalışmada ele alınması gereken bir konudur.¹⁴² İlel’de teferrüd gerekçesiyle metni tenkit edilen hadislere bu kısımda temas edilecektir.

Ebû Hâtim Hz. Peygamber’in namazda sağa ve sola selam verdiğiine dair bir hadisi naklettikten sonra bu hadise mutabaat edilmediğini belirtir ve doğru metnin Hz. Peygamber’in namazdan sonra hem sağa hem sola doğru yönelerek kalktığı şeklinde olduğunu bildirir.¹⁴³ Görüldüğü üzere, mutabaat edilmeyen metin hatalı bulunmuş ve doğru metne işaret edilmiştir.

Yine, Ebû Hâtim bir hadisi naklettikten sonra “Bu hadisi teferrüdü sebebiyle münker buluyordum. Daha sonra onun bir aslını buldum.” diyerek aynı hadisin metnini başka bir tarikten zikretmiştir.¹⁴⁴ Anlaşıldığı üzere, hadisin teferrüdü hadisin münker sayılmasına yol açabilmektedir.

¹³⁶ Ebü’l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizi*, thk. Nureddin İtr (Riyad: Dâru’l-Atâ, 1421), 2/582.

¹³⁷ Ebu’l-Hüseyn b. Müslim el-Haccâc, *Kitâbu’t-Temyiz*, thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kâhire: el-Fâruku’l-hadîse li’t-tibâa, 2008), 119.

¹³⁸ Salahattin Polat, “Garîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Aralık 2022).

¹³⁹ Ebû Yusuf, Ya’kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d el-Kûfî, *Kitâbü’r-Red ‘ale’s-Siyerî’l-Evzâ’i*, nşr. Ebu’l-vefâ el-Afgânî (Mısır: ts.), 31.

¹⁴⁰ Ebü’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *Tedribü’r-ravi fi şerhi Takribî’n-Nevevî*, thk. Bedî Seyyid Lahhâm (Dımaşk: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 2010), 1/320-321.

¹⁴¹ Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi* (İstanbul: Rağbet Yayıncılık, 2014), 671-673.

¹⁴² Muhaddislerin izahat ve tatbikatı ışığında konuyu kapsamlı bir şekilde ele alan bir çalışmamız devam etmektedir.

¹⁴³ İbn Ebû Hâtim, *İlelü’l-hadîs*, No. 401.

¹⁴⁴ İbn Ebû Hâtim, *İlelü’l-hadîs*, No. 48.

Ebu Zür'a Ramazan'da orucunu bozan bir kimseye Hz. Peygamber'in onun yerine bir gün oruç tutması gerektiğini bildirdiğini haber veren bir rivayeti sahih bulmayarak bu cümlelerin sikalardan kimse tarafından nakledilmediğini kaydetmiştir.¹⁴⁵ Dârekutnî de bu hadisin kırk altı tarihini sened ve metniyle tam olarak zikretmiş, ayrıca sened ve metindeki ihtilaf noktalarına işaret etmiştir.¹⁴⁶

Ebû Hâtîm sakalın parmakları sokarak yıkanması hakkındaki bir hadisi Süfyan b. Uyeyne'nin Said b. Ebi Arube'den bu hadisi rivayette teferrüdü sebebiyle sahih bulmamıştır. Hadisin sahih olmadığını teyiden Said b. Ebi Arube'nin musannefinde bulunmamasına da işaret etmiştir.¹⁴⁷ Görüldüğü üzere, Süfyan b. Uyeyne önde gelen bir muhaddis olmasına rağmen hatalı bulunmuştur. Bir diğer örnekte, Ebû Hâtîm bir hadisteki teferrüde işaret etmek için hadis hakkında garip vasfını kullanmıştır.¹⁴⁸

*İlel'*de teferrüd açıkça belirtilerek tenkit edilen hadislere dinin asılları konusunda teferrüd örnekleri dahildir.¹⁴⁹

4. İlel'de Metin Tenkidi Sebebiyle Münker Hükmü Verilen Hadisler

Mütekaddim münekkidlerin kullanımında münker tabiri sahihin zıttı olup senedde veya metinde hata yapılmış hadis mânasında kullanılmaktadır.¹⁵⁰ Bu hatayı tespit yolu ise teferrüd veya muhalefettir. Eğer tariklerin mukayesesi neticesinde metinde bir hata tespit edilirse bu durum münker hükmünün metnin tenkidi sebebiyle verildiğini gösterir. Hadisçiler bazen nekaretin gerekçesini tasrih etse de sebep gösterilmeden de münker hükmü verilebilmektedir. Aşağıdaki bir örnekte Ebû Hâtîm'in gerekçe göstermeden münker dediği bir hadisteki nekaretin sebebini Zehebî metnin akla ve tarihe muhalefeti şeklinde açık bir şekilde izah etmiştir. Münker-metin tenkidi irtibatının ehemmiyetine binaen müstakil bir çalışmada özellikle hadisçilerin tatbikatı ışığında daha geniş bir şekilde tahlil edilmesi gerekmektedir.¹⁵¹

¹⁴⁵ İbn Ebû Hâtîm, *İlelü'l-hadîs*, No. 656.

¹⁴⁶ Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride*, 10/223 (No. 1988).

¹⁴⁷ İbn Ebû Hâtîm, *İlelü'l-hadîs*, No. 60.

¹⁴⁸ İbn Ebû Hâtîm, *İlelü'l-hadîs*, No. 2280.

¹⁴⁹ Diğer örnekler için bk. No. 68, 114, 125 (Sahih-i Müslim'de geçiyor), 310, 330 (Hammad b. Seleme'nin teferrüdü), 339, 443, 523, 638, 655, 698, 841, 863, 889, 1026, 1075, 1251, 1371, 1431, 1460, 1528, 1689, 1745, 1850, 1860, 2384, 2431, 2446, 2495, 2660, 2718, 2748. Bu zikredilenler dışında teferrüd tasrih edilip ayrıca münker hükmü verilen 13 hadise bir sonraki kısımda işaret edilmiştir.

¹⁵⁰ Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 96-98; Tarık b. İvadullah, *Şerhu Lügati'l-muhaddisîn* (Cîze: Mektebetu İbn Teymiyye, 2002), 404-415; Mahir Yasin Fahl, *el-Câmi' fi'l-ilel ve'l-fevâid* (Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1431), 156-162; Abdülkâdir Mustafa Muhammedî, *eş-Şâz ve'l-münker ve ziyâdetu's-sika muvazene beyne'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhîrîn* (Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 62-81.

¹⁵¹ Bu yönde bir çalışmamız devam etmektedir. Karadeniz, mütekaddimunun münker kavramını kullanımını incelemiş, ancak münkerin metin tenkidiyle irtibatını kurmamıştır. Hatice Karadeniz, "İstılahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 3/2 (2017), 57-92.

Bir haberde Rum hükümdarının Rasulullah'a (sav) bir kavanoz zencefil hediye ettiği geçmektedir. Ebû Hâtim ve Ebu Zür'a bu haberi râvisinin bu metinle teferrüd etmesi sebebiyle münker bulmuşlardır.¹⁵² Zehebî bu haberin akıl ve tarih açısından münker olduğunu şu ifadelerle bildirmiştir:

“Bu haber çeşitli yönlerden münkerdir. İlk olarak, Rum hükümdarının Hz. Peygamber'e bir hediye gönderdiği bilinmemektedir. İkinci olarak, Rum diyarından Hicaz'a zencefil gönderilmesini akıl münker bulur (yadırgar). Bu durum, Rum diyarından Medine'ye hurma gönderilmesi gibidir.”¹⁵³

Ebû Hâtim bir haber hakkında “metni cidden münker, sanki mevzu” değerlendirmesi yapar.¹⁵⁴ Bu ifade de münker tabirinin metnin tenkidi için kullanıldığına dair sarih bir misaldir. Ayrıca, önceki bölümlerde *İlel'*de icmâya muhalefeti¹⁵⁵, dinin asılları konusunda teferrüdü¹⁵⁶, sahih hadislere muhalefeti¹⁵⁷, râvinin sözüne muhalefeti¹⁵⁸, tarihî bilgiye muhalefeti¹⁵⁹ ve teferrüdü¹⁶⁰ tasrih ederek münker hükmü verilen örnekler hakkında bilgi verilmişti. Topgül'ün erken dönem münekidlerin tatbikatını tahlil neticesinde münker gibi “muhtasar lafızların arka planında metinlerin yer aldığına” dair tespiti bu noktada büyük önem taşımaktadır.¹⁶¹

- **İlel'**de geçen münker tabiriyle ilgili bazı mülahazalar:

Münker hükmü mutlak olarak söylendiğinde bazı örneklerde senedin tenkit edildiği anlaşılmaktadır, zira metnin başka isnadlarla sahih olarak nakledildiği görülmektedir. Örneğin, 439. meselede “Bu hadis cidden münkerdir” denmekte ancak metnin farklı bir isnadla *Sahîh-i Müslim*'de geçtiği görülmektedir.¹⁶² 1896. meselede de münker hükmü mutlak olarak verilmiştir, ancak metnin farklı bir isnadla yine *Sahîh-i Müslim*'de geçtiği görülmektedir.¹⁶³ Dolayısıyla, bu örneklerde nekaretin senedle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Bir hadise münker denmesinin altında yatan sebebi araştırmanın yolu Dârekutnî'nin yaptığı gibi o hadisin tariklerini bir arada değerlendirerek sened ve metinleri mukayese etmek ve ihtilaf noktalarını tespit etmektir. Sülemî ve Tübeysî gibi araştırmacılar da çalışmalarında münker hadislerin nekaret sebebinin bu şekilde tahkik etmişlerdir. Bu tahkik neticesinde hata senedde değil de metinde

¹⁵² İbn Ebû Hâtim, *İlelül'-hadîs*, No. 908.

¹⁵³ Ebû Abdullah Muhammed Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Becâvî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1963), 3/254.

¹⁵⁴ İbn Ebû Hâtim, *İlelül'-hadîs*, No. 2130.

¹⁵⁵ İbn Ebû Hâtim, *İlelül'-hadîs*, No. 1443.

¹⁵⁶ İbn Ebû Hâtim, *İlelül'-hadîs*, No. 1511.

¹⁵⁷ İbn Ebû Hâtim, *İlelül'-hadîs*, No. 572.

¹⁵⁸ İbn Ebû Hâtim, *İlelül'-hadîs*, No. 1274.

¹⁵⁹ İbn Ebû Hâtim, *İlelül'-hadîs*, No. 433.

¹⁶⁰ İbn Ebû Hâtim, *İlelül'-hadîs*, No. 1371, 109

¹⁶¹ Topgül, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*, 142.

¹⁶² Müslim, “Salat”, 395.

¹⁶³ Müslim, “Birr ve Sıla”, 70.

görülmüşse münker hükmünün metindeki hata sebebiyle verildiği anlaşılmış olacaktır. İbn Abdulhâdi de *İlel*'in küçük bir kısmını şerh ederken *İlel*'deki muhtasar ifadelerin arkaplanına bu şekilde ışık tutmuştur.¹⁶⁴

Münker hükmünün arkaplanının bu şekilde tahkiki hadisin seneddeki bir hatadan dolayı mı yoksa metindeki bir hatadan dolayı mı tenkit edildiğini anlamının daha nesnel ve net bir yoludur ve ulaşılan netice ispatlanabilir ve açıktır. Öte yandan, tahkik etmeden, mesela “*Bir berberinin imanı boğazını geçmez*” gibi bir habere verilen münker hükmünün haber ırkçılık içerdiği için Kur’an’a muhalefet sebebiyle verildiğini söylemek neticede doğru bir kanaat olsa da her zaman ortada münekkîd tarafından söylenmiş böyle sarîh bir ifade olmayabileceği için ispata muhtaç ve itiraza açık görülebilir. Ancak Buhârî'nin yaptığı gibi, bu haber tahkik edilip de bu metnin teferrüdü ortaya konduğu zaman artık metnin tenkidi için geçerli ve önemli bir gerekçe bulunması nedeniyle münker hükmünün sebebinin metin olduğu tartışmasız bir şekilde vuzûha kavuşmuş olur.¹⁶⁵ Hatanın sorumlusu olan râviye -sika olsun, zayıf olsun- işaret edilmesi giriş bölümünde geniş biçimde izah edildiği üzere sened tenkidi değil, hatanın sorumlusunun tespitidir. Sonuç olarak, böyle bir tahkik neticesinde senedde değil de metinde bir hatanın tespit edilmesi, münker hükmünün metnin tenkidinin neticesi olduğunun açık bir göstergesi olacaktır. Ancak belirtildiği üzere verilen örnekte Kur’an’a aykırılığın da gözetildiği ispata muhtaç gözükse de Buhârî gibi hadislerin Kur’an’a uyumuna ne denli itina gösterdiği *Sahîh*'inde bariz olan bir muhaddis için bu husus son derece makul ve tabîdir.

Mesela Ebû Hâtîm Zi'l-yedeyn kıssasıyla alakalı bir hadise (No. 268) münker hükmü vermiş ve Ebu Usame isimli râvinin hata yapmasından endişelendiğini belirtmiştir. Acaba söz konusu hata senedde mi yoksa metinde mi yapılmıştır? Bu husus izah edilen araştırma neticesinde anlaşılabilir. Ancak *İlel*'de hatanın sorumlusuna işaret edilse de asıl gerekçe gösterilmeden münker veya batıl hükmü verilmiş her hadisin tahkikinin yapılması bir makaleden çok daha hacimli bir çalışma gerektirmektedir.

Münker hükmünün metnin teferrüd ya da muhalefetine bağlanması daha nesnel ve doğrulanabilir bir yaklaşım olsa da bunun yanında arkaplanda diğer metin tenkidi kıstaslarının da dikkate alınmış olabileceğini düşünmek oldukça makuldür. Zira bir yerde Kur’an’a muhalefeti veya başka bir kriteri dikkate aldığı değerlendirilmelerde açığa vuran Ebu Hâtîm'in benzer bir durumda aynı hususu tasrih etmemesi, onu dikkate almadığı mânasına elbette gelmez. Zira *İlel* eseri, Müslim'in *Kitâbu't-Temyîz*'inin aksine, işin ehli dikkate alınarak muhtasar bir üslupla yazılmış ve izahlar oldukça kısa tutulmuştur. Girişte alıntıladığımız üzere, İbn Ebû Hâtîm'in talebesi olan İbn Hibbân bir rivayeti değerlendirirken Kitab'a, sünnete, icmâa, kıyasa ve akla muhalif haberlerin kabul edilmeyeceğini açıkça bildirmiştir. İbn Hibbân'ın bu beyanı metin tenkidi zihniyetini ortaya

¹⁶⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Abdulhâdi, *Şerhu ilel'îbni Ebî Hâtîm* (Kâhire: el-Fârûku'l-hadisîyye li't-tibâa, 2002).

¹⁶⁵ Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de bu habere mutabaat edilmediğini belirterek tenkit eder: Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Muhammed b. Sâlih el-Debbâsî (Riyad: en-Naşîrû'l-mütemeyyiz, 2019), 10/437, (No. 12541).

koymaktadır; artık, yaptığı her değerlendirmede “bu haber şu âyete aykırıdır” demesine gerek kalmadan münker/batıl gibi bir hüküm verse de arkaplanda işlettiği tenkit mekanizması anlaşılmaktadır. *İlel*'de metni dinin asıllarına uygun olmadığı veya mübalağa içerdiği veya diğer kriterlere aykırı olduğu son derece açık olan pek çok hadise kısaca münker/batıl denmiş olsa da arkaplanda bu gerekçelerin bulunduğu müellifin diğer örneklerde sarıh bir şekilde uyguladığı metin tenkidi tatbikatı ışığında anlaşılmaktadır.

Mesela, Ebû Hâtîm'in kısaca münker hükmü verdiği bir haberde ihlas sûresini bir günde yüz defa okumanın o gün yetmiş nebinin ameline denk bir sevap kazandırdığı ifade edilmiştir.¹⁶⁶ Ebû Hâtîm'in bu haberdeki mübalağalı ifadeler sebebiyle bu hükmü verdiği tasrih edilmemiş olsa da söz konusu metni tenkit ettiğini başka bir açıdan anlamak mümkündür. Şöyle ki, bu rivayet kaynaklarda geçmemektedir.¹⁶⁷ Dolayısıyla, metnin teferrüdü söz konusudur. Yani, böyle bir metnin Rasulullah'tan başka bir kanalla geldiği bilinmemektedir. Râvilerin tümü de sika olmayınca böyle bir teferrüd kabul edilmemiş ve rivayet münker sayılmıştır. Yine, Ebû Hâtîm Ramazan ayını Mekke'de geçirmenin fazileti konusunda mübalağalı ifadeler içeren bir rivayete münker demiştir.¹⁶⁸ Bu rivayetin metninin içerdiği mübalağa sebebiyle tenkit edildiği sarıh bir şekilde ifade edilmemiş olsa da metnin teferrüdü sebebiyle tenkit edildiğini söylemek mümkündür.¹⁶⁹

Münekkitler bir habere münker ya da bâtil hükmünü metnin lafzındaki veya seneddeki bir hatadan dolayı verdikleri gibi çoğu zaman metnin mânasının bozukluğundan dolayı da verirler. Rebî b. Huseym'in (ö. 65/685 [?]) “Hadisin bazen gün ışığı gibi bir ışığı olur ki o hadisi beğenirsin, bazen de gecenin karanlığı gibi karanlığı olur ki o hadisi de yadırgarsın (münker bulursun)”¹⁷⁰ ve İbnu'l-Cevzî'nin (ö. 656/1258) “Bil ki çoğunlukla ilim talibinin münker hadis sebebiyle cildi ürperir ve kalbi ondan uzaklaşır.”¹⁷¹ ifadesi münker hükmü verilmiş böyle bir hadisin mânasının nekâretine işaret etmektedir. Kırbaoğlu hadis sahasında uzmanlaşmış münekkitlerin kazandıkları meleke sayesinde “elle tutulur gözle görülür bir gerekçe göstermeye bile ihtiyaç hissetmeksizin” bir hadise uydurma ya da münker hükmü verebildiklerini kaydeder ve metin tenkidi kapsamında değerlendirdiği bu yöntemi “sezgisel hadisçilik” olarak isimlendirir.¹⁷² Bu malumat ışığında Düzenli'nin de işaret ettiği gibi¹⁷³ *İlel*'de gerekçe gösterilmeden münker ve bâtil hükmü verilmiş hadislerin pek çoğunun mânasının yadırganması sebebiyle bu hükmü aldığı anlaşılmaktadır. Durum böyle olmakla beraber biz *İlel*'de münker hükmü verilmiş hadislerin tenkit sebeplerini daha iyi tetkik etmek için böyle hadisleri

¹⁶⁶ İbn Ebû Hâtîm, *İlelü'l-hadîs*, No. 430. Geniş bilgi için bk. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 388.

¹⁶⁷ *İlel* muhakkikleri Abdulmuttalib ve Mezdî'in notu bk. No. 430.

¹⁶⁸ İbn Ebû Hâtîm, *İlelü'l-hadîs*, No. 738.

¹⁶⁹ Geniş bilgi için Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 397-398.

¹⁷⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdadi, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivaye* (Beyrut: Müessesetu'r-risale nâşirûn, 2013), 462.

¹⁷¹ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-mevzûât* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008), 68.

¹⁷² Hayri Kırbaoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 336.

¹⁷³ Düzenli, “Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebû Hâtîm'in İlel Adlı Eseri Üzerinde”, 247.

aşağıdaki gibi bir tasnife tâbi tutarak daha dikkatli bir tahlil yapmak istiyoruz. Ancak değindiğimiz üzere, aslında münker/bâtıl/kezib/mevzû hükmü verilen hadislerin büyük çoğunluğu mânasının yadrganması sebebiyle bu hükümleri almıştır. *İlel*'de Şâmile programıyla yaptığımız taramada 423 münker, 171 bâtil, 47 mevzû ve 45 kezib hükmü verilmiş hadis olduğu görülmektedir. Toplamı 686¹⁷⁴ olan bu haberlerin çoğunun metninin tenkit edildiği düşünülürse oldukça büyük bir yekün tuttuğu kolaylıkla görülür. Ancak net bir rakam elde etmek için bu haberlerden senedleri tenkit edilenlerin sayısının tariklerin muarazası yoluyla tespiti gerekmektedir ki böyle bir araştırmanın büyük bir çalışma gerektireceği açıktır. Bizim aşağıdaki tahlilimiz metni bu tip hükümlerle tenkit edilen haberlerin sayısı hakkında daha muhafazakâr bir tahmine imkân verse de bahsettiğimiz üzere, bunların sayısı gerçekte çok daha fazladır. *İlel*'de metindeki bir hata sebebiyle münker hükmü verilen hadisler aşağıdaki on alt başlık altında ele alınmıştır:

- İcmâa, sahih hadislere ve râvinin sözüne muhalefet veya dinin asılları konusunda teferrüdü tasrih edilerek münker hükmü verilen hadisler

- *İlel*'de bir yerde münker denilerek, başka yerde metni hatalı olduğu belirtilerek tenkid edilen hadisler

- Metninin teferrüdü *İlel*'de tasrih edilen münker hadisler

- Metninin teferrüdü tahkik edilen münker hadisler

- Muhaddislerin teferrüdüne işaret ettiği veya kaynaklarda bulunmayan münker hadisler

- Metnindeki muhalefet *İlel*'de tasrih edilen münker hadisler

- Metnindeki muhalefet tahkik edilen münker hadisler

- Münker hükmü verilen mülzak hadisler

- Metni mevzu hadise yakın olduğu *İlel*'de belirtilen münker hadisler

- Muhaddislerin metninin sahih olmadığına veya mevzu olduğuna işaret ettiği münker hadisler

4.1. İcmâa, Sahih Hadislere, Tarihî Bilgilere ve Râvinin Sözüne Muhalefet veya Dinin Asılları Konusunda Teferrüdü Tasrih Edilerek Münker Hükmü Verilen Hadisler

Belli bir gerekçe tasrih edilerek münker hükmü verilen hadislerin (No. 433, 572, 1443, 1371, 1511, 1274) metinlerinin tenkidi konusu, makalemizin ikinci kısmında izah edildiği için burada tekrar değinilmeyecektir.

¹⁷⁴ Elbette “kezib bâtil”, “münker, keennehû mevzû” gibi iki hükmün bir arada verildiği bazı hadisler vardır. Ancak burada yaklaşık bir hesap yapmaktayız.

4.2. İlel'de Bir Yerde Münker Denilerek, Başka Yerde Metni Hatalı Olduğu Belirtilerek Tenkid Edilen Hadisler

Namaza yetişmeyle alakalı bir hadise bir yerde (No. 520) münker denmiş, bir başka yerde ise (No. 492) hem sened hem de metindeki hataya işaret edilmiştir. Dolayısıyla, bu örnekte münker hükmünün arkasında metin tenkidinin de bulunduğu açıkça görülmektedir.

4.3. Metninin Teferrüdü İlel'de Tasrih Edilen Münker Hadisler

İlel'de bazı örneklerde metnin teferrüdü açıkça sebep olarak gösterilerek hadise münker hükmü verilmiştir.

Ebû Hâtim istihaze kanyla ilgili nakledilen bir hadis hakkında mutabaat edilmediği gerekçesiyle münker hükmünü vermiştir.¹⁷⁵ Darekutnî de aynı rivayeti tahlil ederken Muhammed b. Amr isimli râvinin diğer tariklerde olmayan farklı bir cümle naklettiğini belirtmiştir (وأتى فيه بلفظ أغرب) ^(به).¹⁷⁶ Nesaî de aynı rivayeti verdikten sonra râvinin diğer tariklerde olmayan bir cümle zikrettiğini beyan etmiştir.¹⁷⁷ Görüldüğü üzere, Ebû Hâtim münker hükmünü metinde mutabaat edilmeyen bir cümle sebebiyle verdiği açıkça ifade etmiştir.

Sahîh-i İbn Hibbân ve *Sahîh-i İbn Huzeyme*'de de aynı sened ve metinle geçen ve üç kişinin namazının kabul olunmayacağını bildiren bir hadis¹⁷⁸ hakkında Ebû Hâtim "Bu hadis münkerdir. Zira bunu İbn Münker'den Züheyr'den başka kimse rivayet etmemiştir." değerlendirmesini yapmıştır.¹⁷⁹

4.4. Metninin Teferrüdü Tahkik Edilen Münker Hadisler

Bir önceki başlıkta olduğu üzere metnin teferrüdü her zaman tasrih edilmemektedir. Bu durumda metnin teferrüd sebebiyle tenkit edildiğinin teyidi için hadisin tahkiki gerekmektedir. Ancak bu tahkiki münker hükmü verilen her hadis için yapmak bir makaleyi aşan detaylı bir çalışma gerektirmektedir. Dolayısıyla biz bu alt başlıkta bu konuda Sülemî'nin ve Ebû Semha'nın çalışmalarında yapılmış olan tahkik edilmiş örneklere işaret etmekle iktifa edeceğiz.

"Yemeğin bereketi yemekten önce ve sonra abdest almaktır." şeklindeki bir rivayet hakkında Ebû Hâtim münker hükmü vermiş ve "Eğer bu hadis sahih olsaydı (meşhur) bir hadis olurdu." demiştir.¹⁸⁰ Tirmizî ve Hâkim, Kays b. Rebî isimli râvinin bu hadisle teferrüdüne işaret etmişlerdir.¹⁸¹ Ahmed b. Hanbel de Kays'ın çok hata yaptığına ve bu haberde teferrüd ettiğine dikkat çekmiş ve bu sebeple

¹⁷⁵ İbn Ebû Hâtim, *İlelül-ḥadîs*, No. 118. Geniş bilgi için bk Tübeysî, *Nakdu'l-mutîn fi kütübi ilelül-ḥadîs*, 315

¹⁷⁶ Dârekutnî, *el-İlelül-vâride*, 14/103, (No. 3449).

¹⁷⁷ Nesaî, "Hayz", 6.

¹⁷⁸ İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/178, (No. 5355); İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/466, (No. 940).

¹⁷⁹ İbn Ebû Hâtim, *İlelül-ḥadîs*, No. 497. Diğer örnekler için bk. No. 109, 348, 468, 488, 1371, 1865 ve 1866 (garib münker), 2295, 2515, 2715, 2821.

¹⁸⁰ İbn Ebû Hâtim, *İlelül-ḥadîs*, No. 1511.

¹⁸¹ Tirmizî, "Et'ime", 39; Hâkim, *el-Müstedrek 'ale's-Şaḥîḥayn*, 4/119.

hadise münker demiştir.¹⁸² Sülemi mezkur hadisin tahririni yapmış ve nekaretin sebebinin tahkik etmiştir.¹⁸³ Hz. Peygamber'den aktarılan başka bir habere göre tuvaletten sonra kendisine yemek ikram edilmiş, abdest almak isteyip istemediği sorulduğunda abdesti ancak namaz için almak zarureti olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁴ Görüldüğü üzere, mezkur haber hakkında Ebû Hâtim sadece münker demekle yetinse de tahkik neticesinde senedde bir hata tespit edilmemiş, bilakis metnin teferrüdünün tenkit edildiği saptanmıştır. Üstelik aynı konuda Rasulullah'dan farklı bir uygulama da nakledilmiştir. Dolayısıyla, Ebû Hâtim'in münker hükmünün sened değil, metin sebebiyle olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'in birer, ikişer ve üçer kez uzuvlarını yıkayarak abdest alışı ve her biri hakkında sözlerini içeren bir hadis bir yerde münker (No. 147), bir yerde de asılsız (No. 173) şeklinde değerlendirilmiştir. Söz konusu rivayetin tahriri yapıp araştırıldığında hadisin Hz. Aişe tarihiyle sadece Yahya b. Meymun isimli zayıf bir râvi tarafından nakledildiği görülmektedir. Dolayısıyla, münker hükmünün ardında metnin teferrüdünün olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁵

4.5. Muhaddislerin Teferrüdüne İşaret Ettiği veya Kaynaklarda Bulunmayan Münker Hadisler

Her hadis için metnin teferrüdünün tahkikinin bizzat tarafımızdan yapılması bu çalışmamızın ölçeğini aşsa da bu konuda *İlel*'in muhakkiklerinin her hadis için yaptıkları tahriçlerden ve verdikleri bilgilerden istifade etmek mümkündür. Zira her hadisin gerek muteber hadis kaynakları gerek ilel ve rical kaynaklarında farklı bir isnadla da olsa geçip geçmediği hakkında malumat kitabın haşiyeye kısmında verilmiştir. İşte bu bilgilerden yola çıkarak bir hadisin metninin teferrüdü hakkında fikir sahibi olmak mümkündür. Mesela bazı hadisler farklı isnadla da olsa ana kaynaklarda bulunmamaktadır ve bu hususa muhakkikler dikkat çekmişlerdir. Bu durum metnin teferrüdü sebebiyle hatalı olduğuna dair önemli bir göstergedir. Örneğin, Ebû Hâtim "İki yüz yıldan sonra en hayırlınız ailesi olmayanınızdır." şeklindeki haberi bir yerde batıl, diğer bir yerde münker olarak niteler.¹⁸⁶ Bu rivayetin muteber hadis kaynaklarında geçmemesi ve duafâ eserlerinde geçmesi metninin yaygın bir şekilde bilinmediğini, dolayısıyla teferrüdünü göstermektedir. Yine, pek çok

¹⁸² Ebü'l-Ferec Abdurrahmân İbnü'l-Cevzi, *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-eḥâdîsi'l-vâhiye*, thk. İrşâdülhak el-Eserî (Faysalâbâd: İdaretü'l-ulumi'l-eseriyye, 1401/1981), 2/163, (No. 1080).

¹⁸³ Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 737-742.

¹⁸⁴ Müslim, "Hayz", 374.

¹⁸⁵ Geniş bilgi için bk Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 602-605. Diğer örnekler için bk. No. 1172 (Geniş bilgi için bk. Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 534), 1524 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 555), 2121 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 559), 1442 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 588), 1515 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 593), 101 ve 147 ve 173 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 602), 1435 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 606), 2744 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 611), 109 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 730), 167 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 733), 876 ve 1279 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 770), 1892 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 777), 1753 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 780), 1925 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 784), 2375 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 788), 1659 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 790), 2021 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 803), 418 ve 436 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 816), 2102 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 820), 2277 (Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 832), 481 (Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 380), 1736 (Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 382).

¹⁸⁶ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, No. 2798, 1905.

örnekte Tirmizî, Taberânî, Bezzar, Ebu Nuaym, Ukaylî ve Dârekutnî gibi muhaddisler hadisteki teferrüde dikkat çekmektedirler. Mesela 2347 nolu meselede geçen hurmanın çiftter yenmesinin yasaklanmasına dair bir haber hakkında Taberânî ve Bezzar metnin teferrüdüne dikkat çekmişlerdir. İşte bu malumat yardımıyla hadise verilen münker hükmünün ardında metnin teferrüdünün yattığını teyit etmek mümkün olmaktadır.¹⁸⁷

4.6. Metnindeki Muhalefet *İlel'*de Tasrih Edilen Münker Hadisler

Ebû Hâtim, Hz. Peygamber'in imam hutbe verirken namaz kılınmasını yasakladığına dair hadisi münker bulmuş ve doğru hadisin Süleyk el-Gatafani'nin hadisi olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁸ Ebû Hâtim'in atıfta bulunduğu Süleyk hadisi tahkik edildiğinde Buhârî'nin *Sahih*'inde naklettiği ve Hz. Peygamber'in Cuma günü hutbe verirken mescide gelen birine namaz kılmasını emrettiği hadis¹⁸⁹ olduğu anlaşılmaktadır. *Sahih*'te ismi geçmeyen bu şahsın ismini İbn Hacer Süleyk b. Amr el-Gatafani olarak tespit eder.¹⁹⁰ Görüldüğü üzere, Ebû Hâtim'in münker hükmünün sebebi sahîh bir hadise muhalefettir. Ancak Ebû Hâtim bu sahîh hadise sadece Süleyk'in hadisi şeklinde mücmel bir şekilde atıfta bulunduğu için okuyucunun bu hadisin hangi hadis olduğunu bilmesi veya araştırması gerekmektedir.¹⁹¹

Ebû Hâtim Rasulullah'ın yolcular için mestlere ve sarıklara meshe ruhsat tanıdığını anlatan bir haberi münker bulmuş, gerekçe olarak da başka bir tarikin metninde sarığın zikredilmemesini göstermiştir.¹⁹²

4.7. Metnindeki Muhalefet Tahkik Edilen Münker Hadisler

Münker denilen her hadisin metnindeki muhalefeti tahkik etmemiz çalışmamızın sınırlarını aştığı için bu alt başlıkta Sülemî ve Ebû Semha'nın yaptığı örnek tahkiklere işaret etmekle iktifa edeceğiz.

Ebû Hâtim, Abdulmelik b. Nafi isimli râvinin İbn Ömer'den naklen merfu olarak rivayet ettiği ve Rasulullah'ın kendisine getirilen sarhoş edici bir içeceği suyla karıştırarak içtiği, içecekler

¹⁸⁷ Bu şekilde teferrüd sebebiyle münker hükmü verilerek metni tenkit edildiği anlaşılan hadisler için bk. No. 53, 392, 430, 451, 481, 519, 520, 537, 616, 640, 643, 664, 715, 738, 740, 857, 867, 882, 897, 908, 950, 1023, 1055, 1089, 1098, 1106, 1116, 1143, 1183, 1188, 1194, 1211, 1243, 1244, 1245, 1249, 1274, 1278, 1301, 1314, 1323, 1333, 1356, 1363, 1383, 1418, 1422, 1433, 1435, 1458, 1465, 1477, 1482, 1485, 1515, 1524, 1526, 1543, 1585, 1650, 1672, 1702, 1705, 1713, 1779, 1827, 1844, 1863, 1865, 1866, 1923, 1924, 1926, 1959, 1969, 1977, 1980, 1982, 1991, 1993, 2013, 2031, 2033, 2035, 2036, 2047, 2062, 2076, 2081, 2116, 2121, 2057, 2163, 2166, 2176, 2182, 2200, 2203, 2233, 2254, 2277, 2013 ve 2279, 2294, 2299, 2347, 2367, 2369, 2371, 2375, 2402, 2404, 2405, 2411, 2413, 2421, 2429, 2443, 2451, 2454, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463-4, 2470, 2501, 2504, 2507, 2510, 2514, 2531, 2550, 2554, 2555, 2566, 2568, 2578, 2621, 2626, 2628, 2634, 2638, 2649, 2678, 2685, 2742, 2750, 2777, 2782, 2784, 2792, 2798, 2799, 2822, 2827, 2834, 2843-5, 882, 876, 867, 897, 950, 1188, 1249, 1301, 1383, 1422, 1477, 1482, 1543, 1585, 1861, 1926, 1982, 2130, 2200, 2302, 2310, 2346, 2371, 2413, 2421, 2443.

¹⁸⁸ İbn Ebû Hâtim, *İlelül-ḥadîs*, No. 572.

¹⁸⁹ Buhari, "Cum'a", 30.

¹⁹⁰ Ebu'l-Fadl Ahmed İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Mârifet, 1379), 2/407.

¹⁹¹ Geniş bilgi için bk. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 373-374.

¹⁹² İbn Ebû Hâtim, *İlelül-ḥadîs*, No. 55.

keskinleştğinde bu şekilde su eklenmesini söylediği bir hadisi münker olarak niteler.¹⁹³ Söz konusu rivayet tahkik edildiğinde İbn Ömer'in ahabından kimsenin İbn Ömer'den böyle bir hadis nakletmediği, bilakis ondan içkinin haramlığına dair haberlerin nakledildiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁴ Ebû Hâtim, Abdulmelik'in mechul olduğunu da belirtir. Ancak dikkat edilirse, nekaretin sebebi râvinin mechul olması değildir; bilakis, metnin dinin asıllarına muhalif olmasıdır. Ebû Hâtim'in bu râviye işaret etmesinin sebebi hatanın sorumlusu olarak onu tespit etmesidir. Bu ifadenin doğru okunmaması, münker denilen bu hadisin, hakikatte metni tenkit edildiği halde sadece senedinin tenkit edildiğini düşünmeye sevk edebilir.

Ebû Hâtim, mebrur hacla alakalı olan ve hatalı bir ziyade içeren bir habere münker hükmü vermiş, devamında ise Bişr b. Münzir isimli râvinin saduk olduğunu bildirmiştir.¹⁹⁵ Hadis tahkik edildiğinde münker hükmünün metindeki hatalı ziyadeden dolayı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁶ Dikkat edilirse ilginç bir şekilde, genelde hatanın sorumlusu olan râvi zayıfken ve dolayısıyla yanlış bir okuma neticesinde sened tenkidi yapıldığı intibası oluyorken bu örnekte hatanın sorumlusu olan râvi saduk olarak nitelenmiş, dolayısıyla metinden dolayı verilen nekaret hükmünün sened tenkidıyla alakası olmadığı daha net bir şekilde görülmüştür.¹⁹⁷

4.8. Münker Hükmü Verilen Mülzak Hadisler

Münker hükmü verilen bazı hadislerin mülzak olduğu, yani farklı hadislerin metinlerinin birleştirilerek oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Mesela, Ebû Hâtim Hz. Peygamber'in sahabeye bazı gaybi haberler verdiği, devamında bir su göletinden su içmeyle alakalı bilgilerin verildiği uzun bir haber hakkında münker hükmü vermiştir.¹⁹⁸ Hadis tahkik edildiğinde verilen metnin senedleri ve konuları farklı olan üç ayrı hadise ait metinlerin birleştirilmiş hali olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁹

4.9. Metni Mevzu Hadise Yakın Olduğu İlel'de Belirtilen Münker hadisler

İlel'de bazı hadisler hakkında "münker/metni münker, sanki mevzu" ya da hem münker hem kezeb değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bu haberlerin metinlerinin tenkit edildiği anlaşılmaktadır.

¹⁹³ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 1591.

¹⁹⁴ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdulmun'im Şelebi (Beyrut: el-Müessesetu'r-risale, 2001), 5/112-113. Geniş bilgi için bk. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 370-371.

¹⁹⁵ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 894.

¹⁹⁶ Geniş bilgi için bk. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 406-407.

¹⁹⁷ Diğer misaller için bk. No. 1443 (Geniş bilgi için bk. Sülemî, *el-Hadîsu'l-münker*, 591), 2346 (Hz. Peygamber'in düğün yemeğinden yemediğine dair. Geniş bilgi için bk. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 374), 1980 (Mekke döneminde amel olmadığına dair. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 375), 1477, 1482 (Necaşi'nin Rasulullah'a yüzük hediye etmesine dair. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 379), 460 (münker ziyade. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 401-402), 508 (münker ziyade. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 402-403), 1155 (münker ziyade. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 404), 2552 (münker ziyade. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 405), 894 (münker ziyade. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 406).

¹⁹⁸ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 2281.

¹⁹⁹ Geniş bilgi için bk. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 413-414. Diğer bazı misaller için bk. No. 1459 (Geniş bilgi için bk. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 412-413), 1172 (Geniş bilgi için bk. Ebu Semha, *el-Hadîsu'l-münker*, 409-411).

Ebû Hâtim ana babasına kötü davranan, sonra ana babası ölünce onların kabirlerine gelen bir şahıs hakkındaki bir haberi “metni cidden münker, sanki mevzu” ifadeleriyle tenkit eder.²⁰⁰ Görüldüğü üzere, Ebû Hâtim bahis mevzu haberi yadırganacak bir muhtevaya sahip olduğunu düşündüğü için münker bulmuştur. Ebû Hâtim yaptığı tenkit için açıkça bir gerekçe beyan etmese de her halükârda metni tenkit ettiğini tasrih etmiştir.

Ebû Hâtim kaynaklarda geçmeyen ve Hz. Peygamber’in bir kişinin mescidde bir ayakkabısını diğerine vurmasını yasaklamasına dair bir haberi “cidden münker, sanki mevzu” ifadeleriyle tenkit etmiştir.²⁰¹ Bu örnekte de gerekçesi açıklanmasa da metnin tenkit edildiği anlaşılmaktadır. Yine, Ebû Hâtim bir rivayete bir yerde münker (No. 2370), diğer bir yerde ise kezib (No. 2358) demiştir.²⁰²

4.10. Muhaddislerin Metninin Sahih Olmadığına veya Mevzu Olduğuna İşaret Ettiği Münker Hadisler

İlel'de münker hükmü verilen bazı hadislerin muhaddislerce mevzu olduğu değerlendirilebilmektedir. Mesela, İbn Hibbân ve Ebu Nuaym 73 nolu meselede geçen hadisin mevzu olduğuna işaret etmişlerdir.²⁰³

5. Batıl, Mevzu, Kezib ve Teferrüd Eden Diğer Hadisler

Bu kısımda metni sebebiyle batıl hükmü verilen hadislere, mevzu ve kezib olarak nitelenen haberlere ve son olarak, münker veya batıl hükmü verilmemekle beraber “*sahih değildir*”, “*zayıftır*” gibi başka tabirler kullanılan ve ana kaynaklarda bulunmadığı ya da muhaddislerin teferrüdüne işaret etmeleri sebebiyle metninin yadırgandığı anlaşılan hadislere işaret edilecektir.

5.1. Metin Sebebiyle Batıl Hükmü Verilen Hadisler

Aşağıda verilen *İlel*'deki bazı örneklerde batıl hükmünün açıkça metinden dolayı verildiği tasrih edilmiştir. Mesela, Ebû Hâtim Rasulullah'ın bir yemek tabağı ödünç aldığına, bu tabak zayi olunca tazmin ettiğine dair bir haberi batıl bulmuş, gerekçe olarak da metinde ödünç alma lafzının olmasını göstermiştir.²⁰⁴ Görüldüğü üzere, batıl hükmü açıkça metindeki bir hataya bağlanmıştır. Taberânî de mezkur haberin bu lafızla naklindeki teferrüde işaret etmiştir.²⁰⁵

Yine, Ebû Hâtim Hz. Peygamber'in namaza başladığında parmaklarını açtığına dair bir rivayetin batıl olduğunu, rivayeti bu lafızla sadece Yahya b. Yeman isimli râvinin naklettiğini ve onun da bu

²⁰⁰ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-ḥadîs*, No. 2130.

²⁰¹ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-ḥadîs*, No. 2404.

²⁰² Diğer bazı örnekler için bk. No. 118, 2233 (münker, sanki mevzu).

²⁰³ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, 1/232, (No. 160); Ahmed b. 'Ali İbn Hacer el-Asşalânî, *Tehzîbu't-tehzîb* (Haydarabad: Matbaatu Daireti'l-Maarifi'n-Nizamiyye, 1326), 1/422-423, (No. 779).

²⁰⁴ İbn Ebû Hâtim, *İlelü'l-ḥadîs*, No. 1419.

²⁰⁵ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 8/163, (No. 8280).

lafızda hata yaptığını bildirmiştir.²⁰⁶ Görüldüğü üzere, batıl hükmü bu örnekte metnin tenkidi için kullanılmış, metindeki hata râvinin teferrüdü yoluyla tespit edilmiştir.

Yine, Ebû Hâtim ölü bir bayanın yıkanması hakkındaki uzun bir haberin tamamen batıl olduğunu, bu haberin İbn Sirin'in sözüne benzediğini belirtir. Bu konuda doğru haberin başka bir sahabiden nakledildiğini ve metnin daha farklı olduğunu da ekler.²⁰⁷ Görüldüğü üzere, bu örnekte de batıl hükmü metinle alakalı olarak kullanılmıştır.

Ancak batıl hükmü verilen her hadiste metindeki bir hata açıkça gerekçe olarak gösterilmemektedir. Bu durumda hadisin tahkiki gerekmektedir. Mesela, cenazenin üzerine dört tekbir getirilmesinden bahseden ve râvilerin hepsi sika olan bir rivayete Ebû Hâtim batıl hükmü vermiştir.²⁰⁸ Hadisin tahkiki neticesinde bu hükmün râviler sika da olsa metinde teferrüd ettikleri için verildiği anlaşılmaktadır.²⁰⁹ Bu tahkik görüldüğü üzere konuyla ilgili müstakil bir araştırmada yapılmıştır ancak böyle bir tahkikin her hadis için yapılması daha geniş bir araştırma gerektirmektedir.²¹⁰

5.2. Mevzu

Ebû Hâtim'im mevzu ve batıl dediği bir rivayette sakalın hafifliği kişinin saadetinden sayılmaktadır.²¹¹ Duafâ kitapları dışında hadis kaynaklarında yer almayan mezkur haberin metni izaha gerek bırakmayacak derecede nekaret taşımaktadır.

Ebû Hâtim "Arapların çokluğu gözümün aydınlığıdır." şeklindeki haberin mevzu olduğunu belirtir.²¹² Bu söz üstünlüğün takva ile olduğunu belirten âyete muhalif olduğu tasrih etmeye ihtiyaç duyurmayacak kadar açık olduğu için Ebû Hâtim doğrudan mevzu hükmü vermekle yetinmiştir. Ancak her halükârda senedin değil, metnin tenkit edildiği ortadadır. Bir sonraki meselede yine Arap ırkını öven ifadeler içeren bir rivayet münker olarak vasıflandırılmıştır.²¹³ Bir diğer örnekte zencileri sırf zenci oldukları için kötileyen bir haber münker sayılmıştır.²¹⁴ Bu örneklerdeki haberlerin İslam'ın

²⁰⁶ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 459.

²⁰⁷ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 1071.

²⁰⁸ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 484.

²⁰⁹ Ahmed Abdullah Ahmed - Riyad Hüseyin Abdullatif, "el-Hadîsi'l-bâtıl inde'l-İmam Ebû Hâtim er-Râzî: Dirâse Tatbikiyye min hilâl kitâb el-ilel li'bnihi Abdurrahman", *Mecelletu'l-Mizan li'd-dirâsât'il-İslâmiyye* 2015 (2/2), 306-7.

²¹⁰ İlel muhakkiklerinin notlarından istifadeyle muteber kaynaklarda bulunmaması ya da muhaddislerin teferrüdüne işaret etmesi sebebiyle metnin tenkit edildiği anlaşılan ve batıl hükmü verilen hadisler için bk. No. 420, 459, 516, 644, 825, 853, 961, 1072, 1152, 1174, 1229, 1231, 1233, 1238, 1254, 1256, 1260, 1416, 1419, 1438, 1496, 1540, 1541, 1794, 1811, 1823, 1828, 1905, 1936, 2032, 2043, 2171, 2226, 2235, 2266, 2271, 2351, 2353, 2368, 2374, 2376, 2381, 2400, 2412 ve 2543 ve 2544, 2422, 2427, 2432, 2457, 2466, 2467, 2482, 2505, 2517, 2545, 2560, 2650, 2668, 2694, 2697, 2700, 2703, 2738, 2756, 2838, 2848, 961, 1288, 2427, 2432, 2400.

²¹¹ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 2306.

²¹² İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 2648.

²¹³ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 2649.

²¹⁴ İbn Ebû Hâtim, 'İlelü'l-hadîs, No. 2405.

temel öğretileriyle bağdaşmadığı o kadar açıktır ki bu gerekçe tasrih edilmeden metin tenkit edilmiştir.²¹⁵

Gazilere yardıma teşvik eden mübalağalı bir haber hakkında Ebû Hâtim “şibh-i mevzu” demiştir.²¹⁶ Aynı hadis hakkında Beyhakî “metni münker” hükmü vermiştir.²¹⁷

İlel'de bir habere mevzu denmeyip râvinin çok zayıf olarak nitelendiği bazı örneklerde de metnin tenkit edildiği anlaşılmaktadır. Mesela, Ebû Hâtim Hz. Peygamber'in gördüğü bir rüyanın anlatıldığı uzun bir rivayetin bir kısmını zikrettikten sonra râvilerden Amr b. Halid'in çok zayıf olduğunu belirtir.²¹⁸ İbn Adî ise aynı rivayeti ve bu râvinin başka bazı rivayetlerini aktardıktan sonra bu rivayetlerin genelinin mevzu olduğunu belirtir.²¹⁹ İbn Adî ayrıca, Ahmed b. Hanbel'den naklen bu râvinin kezzab olduğunu belirtir.²²⁰ Burada dikkat edilmesi gereken husus, Ebû Hâtim'in bu râviye verdiği çok zayıf hükmünün, naklettiği mevzu rivayetler sebebiyle olduğudur. Yani, söz konusu râvi naklettiği metni mevzu ve münker olan rivayetler sebebiyle terk edilmiştir. Müttekaddim münekkidler rivayetten hareketle râvileri değerlendirdikleri dikkate alındığında görünüşte râviden bahsedilse de aslında söz konusu rivayetin tenkit edildiği anlaşılmaktadır. Böyle bir örneğe de metin tenkidiyle alakasından dolayı işaret etmekte fayda görülmüştür.²²¹

5.3. Kezib

Ebu Zür'a'nın anlatımına göre, Yahya b. Maîn “*Kim dinimizde kendi fikriyle hüküm verirse onu öldürün*” haberinin râvisi olan Süveyd'in bu haberi naklettiği için tövbe etmesinin istenmesi gerektiğini bildirmiştir.²²² Bu nakilden anlaşıldığına göre mezkur rivayetin metni son derece yadırganmış ve reddedilmiştir.²²³

5.4. Kaynaklarda Bulunamayan veya Muhaddisler Tarafından Teferrüd Ettiği Belirtilen Diğer Hadisler

Münker veya batıl hükmü verilmeyen, bunun yerine “*sahih değildir*”, “*zayıftır*” gibi başka tabirler kullanılan ve muteber hadis kaynaklarında bulunmayan veya muhaddisler tarafından teferrüd ettiği

²¹⁵ *İlel*'de mevzu hadislere diğer bazı örnekler için bk. No. 197, 209, 287, 593, 786, 894, 943, 977, 1146, 1255, 1606, 1639, 1849, 1861, 1886, 2046, 2131, 2416-8, 2435, 2447, 2456, 2484, 2497, 2582, 2651, 2695, 2790, 2841.

²¹⁶ İbn Ebû Hâtim, *İlelül-ḥadîs*, No. 977.

²¹⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, thk. Muhammed Said Zağlul (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421) 4/36, (No. 4279).

²¹⁸ İbn Ebû Hâtim, *İlelül-ḥadîs*, No. 423.

²¹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, 6/224.

²²⁰ İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, 6/218.

²²¹ Benzer bir örnek için bk. No. 419, 597.

²²² İbn Ebû Hâtim, *İlelül-ḥadîs*, No. 1377.

²²³ Kezib/müfteal hükmü verilen bazı hadisler için bk. No. 105, 769, 956, 1162, 1208, 1239, 1257, 1493, 1505, 1553, 1565, 1746, 1871, 1960, 2356, 2358, 2359, 2419, 2580, 2673, 2696, 2710, 2416, 2419.

belirtilen hadisler de metnin teferrüdü sebebiyle zayıf sayılmış olup bunların da metni tenkit edilmiş ve makbul sayılmamıştır.

Ebû Hâtîm “Cenaze ve maymunu görünce gülmek mekruhtur” şeklindeki sözün sahih olmadığını belirtmiştir.²²⁴ Böyle bir söz kaynaklarda da bulunmamıştır. Dolayısıyla, böyle bir metnin teferrüdü söz konusu olup bu sebeple metin tenkit edilmiştir.²²⁵

6. Metin Tenkidiyle İrtibatlı Olan Diğer Bazı Meseleler

*İlel'*de yer alan ref/vakf ihtilafı, *duhûlu hadisin fi hadisin* (bir hadisin metniyle başka bir hadisin isnadının eşleştirilmesi) konusu ve merviyât bilgisiyle alakalı diğer bazı meseleler metin tenkidiyle irtibatlıdır. Merviyât bilgisi-metin tenkidi münasebeti de önemli bir konu olup müstakil bir çalışmada daha geniş bir tahlil gerektirmektedir.²²⁶

Merviyât bilgisinin kullanılarak hatalı hadislerin tespit edildiğine işaret eden bazı lafız kalıpları *İlel'*de sıkça görülmektedir. Mesela, “*dehela hadîsin fi hadîsin*”, “*fulân an fulân la yecî*” (falanın falandan rivayeti yoktur), “*la yu'rafu fulân an fulân*” (falanın falandan rivayeti yoktur), “*leyse hâzâ min hadisi fulan*”, “*bu isnadla on hadis var*”, “*münker min hadisi'z-Zühri*”, “*leyse hâzâ min sahîh hadisi'z-Zühri*”, “*ravâ fulân an fulân hadisen vahiden*”, “*hâzihi'l-elfâz tu'rafu an fulan*”, “*la yesihhu fi hâzâ'l-bâb şeyun*”, “*la e'lemu fi .. hadisen sahihan*” kalıpları bunlar arasındadır. Aslında hadislerin bu şekilde tenkidi metin tenkidi kapsamında olmakla beraber bu yolla tenkit edilen hadisleri bu çalışmamızdaki sayıma dâhil etmedik. Zira öncelikle bu meselelerin başka bir çalışmada daha geniş bir şekilde tahlili gerekmektedir.

Sonuç

Çalışmamız neticesinde bazı araştırmacıların iddiaların aksine İbn Ebu Hâtîm'in 'İlelü'l-hadîs isimli eserinde ciddi sayıda misalde metnin tenkit edildiği tespit edilmiştir. Bu sonuçlar aşağıda bir tablo halinde gösterilmiştir.

²²⁴ İbn Ebû Hâtîm, 'İlelü'l-hadîs, No. 1091.

²²⁵ Benzer örnekler için bk. No. 1316 (*İlel'*de vâhî cidden denmiş; Buhârî mutabaat edilmediğini belirtmiş. bk. Ebû Cafer Muhammed Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebir*, thk. Abdülmü'ti Kal'aci (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984/1404), 2/211 (No. 745)), 1366, 1514 (*İlel'*de zayıf denmiş, Taberânî teferrüde işaret etmiş. bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 6/350, (No. 6595)), 2407, 2498 (*İlel'*de aslı yok denmiş, Taberânî teferrüde işaret etmiş. bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 6/348, (No. 6590)), 2503, 1091 (*İlel'*de sahih değil denmiş, kaynaklarda geçmiyor), 1737 (kaynaklarda geçmiyor).

²²⁶ Bu yönde bir çalışma hazırlamaktayız.

Tablo 1: Örneklerin Ayrıntılı Dağılımı

İle’de Metin Tenkidi Uygulamaları	Metin Tenkidi Tasrih Edilenler	Metin Tenkidi Tahkikle Anlaşılanlar	Toplam
On bir farklı metin tenkidi kıstası (Kur’an’a, sahih hadislere, icmâa, tarihî bilgiye, vâkıya muhalefet, dinin asılları konusunda teferrüd, israiliyata benzeme, amel edilme, vb.) tasrih edilerek yapılan tenkitler	139		139
Teferrüd tasrih edilerek yapılan tenkitler	51		51
Münker hükmü verilerek yapılan tenkitler	26	215	241
Batıl hükmü verilerek yapılan tenkitler	3	73	76
Mevzu/kezib hükmü verilerek yapılan tenkitler	56		56
Kaynaklarda bulunamayan veya muhaddisler tarafından teferrüd ettiği belirtilen diğer hadisler		9	9
Toplam²²⁷	262	297	559

Tablo 2: Örneklerin Toplu Dağılımı

Metin Tenkidinde Gerekçe Olarak Teferrüd Dışında Bir Kıstas Tasrih Edilenler	Metin Tenkidinde Gerekçe Olarak Teferrüd Tasrih Edilenler	Gerekçe Göstermeden Metnin Tenkidi Tasrih Edilenler	Metnin Tenkidi Tahkikle Anlaşılanlar	Toplam
139	51	72	297	559

²²⁷ Teferrüd tasrih edilen örneklerin 13 tanesi aynı zamanda münker hükmü verilen örnekler olup toplam hesaplanırken bu mükerrerlik dikkate alınmıştır.

Görüldüğü üzere, teferrüd olsun başka bir kıtas olsun bir gerekçe gösterilerek metni tenkit edilen örnek sayısı toplam 190'dır. Gerekçe gösterilmemekle beraber metnin tenkit edildiği tasrih edilen örnek sayısı 72'dir. Metnin tenkit edildiği tahkik neticesinde netleşen örnek sayısı ise 297'dir. Dolayısıyla muhafazakâr bir tahminle toplamda 559 örnekte senedin değil, metnin tenkit edildiği görülmektedir. Makalenin birinci kısmında bahsedilen âmiller (tekrarlar, basit sened hataları, sened hatalarının sık görülmesinin tabîî oluşu, her meselede illet bulunmaması) dikkate alındığında bu rakamın bu âmillere rağmen *İlel*'in içerdiği toplam 2874 mesele içerisinde önemli bir oran (%19.5, yani yaklaşık beşte bir) teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Araştırmamızın bu bulgusu genelde mütekaddim dönemde metin tenkidin yapılmadığı ya da çok az yapıldığı, özelde de *İlel*'de metin tenkidinin bulunamadığı şeklindeki iddiaların yeterince araştırmadan yapılan yüzeysel görüşler olduğunu göstermektedir.

İlel'deki münker ve batıl gibi mücmel ifadelerin arkaplanında yatan gerekçeyi araştırmak müstakil ve geniş çaplı bir araştırma gerektirmektedir. Biz bu makalede Sülemî, Tübeşî, Ebû Semha gibi araştırmacıların kitaplarında ve *İlel*'de münker ve batıl lafızlarının medlullerini araştıran diğer bazı makalelerde ulaşılan bulgulardan ve *İlel*'in muhakkiklerinin sunduğu tahric bilgilerinden istifade ile böyle muhtasar tabirler kullanılmakla beraber tahkik edildiğinde metnin teferrüdü ya da muhalefeti sebebiyle tenkit edilen örnekleri tespit etmeye gayret ettik. Dolayısıyla yukarıdaki tablodaki sayılar kesin ve nihâî rakamlar değildir. Daha geniş bir çalışmayla bu sayı çok daha artacaktır. İlgili kısımda izah edildiği üzere, münker/batıl gibi hükümlerin metin tenkidiyle irtibatını nesnel ve doğrulanabilir bir şekilde kurmak için metnin teferrüdü/muhalefeti tahkik edilebilir, ancak bu hükümlerin daha çok diğer metin tenkidi kıstaslarına muhalefetten doğan mâna nekâreti sebebiyle de verildiğini münekkidin bu kıstasları tasrih ederek uyguladığı örneklerden yola çıkarak çıkarım yapmak tabîîdir. Aynı kısımda belirtildiği üzere, *İlel*'de münker/bâtıl/mevzû/kezib hükmü verilen takriben 686 haber mevcuttur. Bunlardan yukarıdaki tabloya dâhil olmayan 313 haberin çoğunun yine mâna nekâreti sebebiyle bu hükmü aldığı ve metinlerinin bu sebeple tenkit edildiği düşünülürse *İlel*'deki hadislerin yaklaşık yüzde onbirinin (%10.9) daha metin tenkidine tâbi tutulduğu anlaşılır. Dolayısıyla, böyle bir tahminle *İlel*'de toplam 872 hadise yani toplam hadis sayısının yüzde otuzuna (%30.3) metin tenkidi yapıldığı ortaya çıkmaktadır.

Makalenin üçüncü kısmında genişçe tahlil edildiği üzere, metnin teferrüdü muhaddislerce mühim bir metin tenkidi kıstası olarak kullanılmıştır. Münekkitlerin izahları ve tatbikatı bu konuda önemli veriler sunmaktadır. Ayrıca, teferrüd muhalefetin olmadığı hallerde de, mesela Kur'ân-ı Kerîm'e muvâfık bir haberin teferrüdü halinde, tespit edilebildiği için böyle haberlerin tenkidinde etkili bir yöntemdir. Dolayısıyla, münekkitlerin tatbikatı ışığında teferrüdün bir metin tenkidi ölçütü olarak önemi anlaşılmaktadır.

Arap dünyasında gerek münker hadis, teferrüd gibi konularda gerek metin tenkidi konusunda şahıs/dönem/eser bazında kapsamlı ve derinlikli çalışmalar yapıldığı halde²²⁸ ülkemizde bu çalışmalara atıfta bulunulmaması ve benzeri çalışmaların pek yapılmaması önemli bir eksiklik olarak görünmektedir. Bu araştırmalar neticesinde Buhârî, Müslim, Mâlik, İbn Hibbân, Beyhakî, Hattâbî, Zehebî gibi muhaddislerin metin tenkidi anlayışları ve tatbikatı daha iyi anlaşılmıştır. İslam dünyasındaki bu birikimden faydalanarak bu konularda özgün çalışmalar yapılması güncel önem taşıyan bu konuların daha iyi aydınlatılmasına katkı sağlayacaktır. Bu noktada, yapılacak yeni tetkiklerle ilal ve rical kaynaklarında, rivâyetü'l-hadis eserlerinde ve hadis şerhlerinde muhaddislerin metin tenkidi faaliyetlerinin araştırılması önem arz etmektedir.

---

²²⁸ Mütেকaddim münekkidlerin metodu, münker hadis, teferrüd gibi konularda yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgi için bk. İbrahim Koç, *Günümüz Arap Dünyasında Hadis Usulü Tartışmaları* (Ankara: TDV Yayınları, 2021).

Kaynaklar / References / المصادر

- Ahmed, Abdullah Ahmed – Abdullatif, Riyad Hüseyin. “el-Hadîsi'l-bâtıl inde'l-İmam Ebî Hâtim er-Râzî: dirâse tatbikiyye min hilâl kitâb el-ilel li'bnihi Abdurrahman”. *Mecelletu'l-Mizan li'd-dirâsât'il-İslâmiyye* 2015 (2/2), 297-318.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybani. *Mesâilu'l-İmam Ahmed rivâye ibnihi Ebi'l-Fadl Salih*. thk. Fadlurrahman Muhammed. Delhi: Daru'l-ilmiiyye, 1988.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. Şuabu'l-İmân. thk. Muhammed Said Zağlul. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. el-Câmi'ü's-Sahîh. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1434.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. et-Târîhü'l-kebîr. thk. Muhammed b. Sâlih el-Debbâsî. Riyad: en-Naşirü'l-mütemeyyiz, 2019.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. el-İlelü'l-vâride fi'l-eḥâdîsi'n-nebeviyye. thk. Mahfuzürrahman Selefî. Riyad: Daru Taybe, 1985.
- Dârekutni, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. Sünenü'd-Dârekutnî. thk. Şuayb Arnaut. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2004/1424.
- Dümeynî, Müsfir. Mekâyis nakdi mutûni's-sünne. Riyad: y.y., 1984.
- Durays, Halid b. Mansur. Nakdu'l-metni'l-hadîsî ve eseruhû fi'l-hükmi ale'r-ruvât inde ulemâi'l-cerhi ve't-ta'dîl. Riyad: Daru'l-Muhaddis, 2007.
- Düzenli, Muhittin. “Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250.
- Düzenli, Muhittin. “Bir Tenkit Terimi Olarak “Sülûkü'l-Câdde””. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 30 (2013), 1-23.
- Ebu Semha, Abdusselam. el-Hadîsu'l-münker dirâse nazariyye tatbikiyye fi kitâb ileli'l-hadîs li'bni Ebî Hâtim. Beyrut: Dâru'n-nevâdir, 2012.
- Ebu Süfyan Mustafa Bâcû. el-İlletu ve ecnâsuhâ inde'l-muhaddisîn. Tanta: Dâru'd-diyâ, 2005.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. Kitâbü'r-Red 'ale's-Siyeri'l-Evzâ'î. nşr. Ebu'l-vefâ el-Afgânî. Mısır: ts.
- Fahl, Mahir Yasin. el-Câmi' fi'l-ilel ve'l-fevâid. Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1431.
- Fatıma Yerbû'. Davâbit nakdi'l-metn inde İbni Ebî Hâtim min hilâli kitâbihi'l-ilel. Mağrib: Dâru'l-hadîsi'l-haseniyye, Şehâdetu't-te'hîl, 2011.
- Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali. el-Kifaye fi ilmi'r-rivaye. Beyrut: Müessesetu'r-risale nâşirûn, 2013.
- Hatiboğlu, Said. İslami Tenkit Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- İbn Abdulhâdi, Ebu Abdullah Muhammed. Şerhu ileli İbni Ebî Hâtim. Kâhire: el-Fâruku'l-hadisiyye li't-tibâa, 2002.
- İbn Ebû Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahmân er-Râzî. el-Cerḥ ve't-ta'dîl. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, 1371/1952.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî. 'İlelü'l-ḥadîs. thk. Rif'at Fevzî Abdulmuttalib, Ali Abdulbasit Mezîd. Kâhire: Mektebetü'l-hâncî, 2009.

- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ahmed b. ‘Ali. Fethu’l-bârî bi şerhi Sahîhi’l-Buhârî. thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz. Beyrut: Dâru’l-Mâ‘rife, 1379.
- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ahmed b. ‘Ali. Tehzîbu’t-tehzîb. Haydarabad: Matbaatu Daireti’l-Maarifi’n-Nizamiyye, 1326.
- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ahmed b. ‘Ali. en-Nüket ala kitâbi İbni’s-Salah. thk. Rebi’ b. Hadi Umeyr. Riyad: Dâru’r-Raye, 1988.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân Büstî. el-İhsan fî takribi Sahîhi İbn Hibban. thk. Şuayb el-Arnaut. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1986/1406.
- İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban Büstî. Kitâbu’l-mecrûhîn mine’l-muhaddisin ve’l-duafa ve’l-metrukin. thk. Hamdi Abdulmecid Selefî. Riyad: Dâru’s-Sumay’i, 2000.
- İbn Receb, Ebû’l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed. Şerhu ‘İleli’t-Tirmizi. thk. Nureddin İtr. Riyad: Dâru’l-Atâ, 1421.
- İbnü’l-Cevzi, Ebû’l-Ferec Abdurrahmân. el-‘İlelü’l-mütenâhiye fî’l-eḥâdîsi’l-vâhiye. thk. İrşâdülhak el-Eserî. Faysalâbâd: İdaretu’l-ulumi’l-eseriyye, 1401/1981.
- İbnü’l-Cevzi, Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. Kitâbü’l-mevzûât. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2008.
- Karadeniz, Hatice. “İstılahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı”. Hadis ve Siyer Araştırmaları 3/2 (2017), 57-92.
- Kırbaçoğlu, Hayri. İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Kırbaçoğlu, Hayri. Alternatif Hadis Metodolojisi. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Koç, İbrahim. Günümüz Arap Dünyasında Hadis Usulü Tartışmaları. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Küçük, Raşit. “İbn Ebû Hâtîm”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 13 Şubat 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-ebu-hatim>.
- Lâhim, İbrahim b. Abdullah. Mukâranetü’l-Merviyât. Beyrut: Müessesetu’r-Reyyân, 2013.
- Mahmud, Ahmed Şakir. “Ta’lîlu’l-ehâdis bi’l-karâin dirase tatbikiyye fî Kitabi’l-İlel li’bni Ebû Hâtîm”. Mecelle Külliyye Ulumi’l-İslamiyye 38 (2014), 10-181.
- Melîbârî, Hamza b. Abdullah. Nazarât Cedîde fî Ulûmi’l-Hadîs. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- Muhammedî, Abdülkâdir Mustafa. eş-Şâz ve’l-münker ve ziyâdetu’s-sika muvazene beyne’l-mütekaddimîn ve’l-müteahhirîn. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005.
- Mu’tez el-Hatîb. Reddu’l-hadîs min ciheti’l-metn. Beyrut: eş-Şebeketu’l-arabiyye li’l-ebhâs, 2011.
- Müslim, Ebu’l-Hüseyn b. Haccâc. Kitâbu’t-Temyîz. thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kâhire: el-Fâruku’l-hadîse li’t-tibâa, 2008.
- Nebîl Ahmed Belhî. Mesâlik nakdî’l-metn inde nukkâdi’l-hadîs fi’l-karni’s-sâlisi’l-hicrî. Kuveyt: el-Hey’etu’l-Âmme li’l-inâye bi-tibâati ve neşr, 2021.
- Nehlâ bint Hamdân el-Harbî. Meâyîru nakdî’l-metn inde’l-İmâm el-Hattâbî. Suudi Arabistan: Câmîatu Taybe, Yüksek Lisans Tezi, 1436.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali. es-Sünenü’l-kübrâ. thk. Hasan Abdulmun’im Şelebi. Beyrut: el-Müessesetu’r-risale, 2001.

- Özüdoğru, Bekir. Rivayetlerin Hz. Peygamber'e aidiyetini tespitte amel olgusu. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Polat, Salahattin. "Garîb", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 4 Aralık 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/garib--hadis>.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. Tedribü'r-ravi fî şerhi Takribi'n-Nevevî. thk. Bedî Seyyid Lahhâm. Dimaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2010.
- Sülemî, Abdurrahman b. Nüveyf. el-Hadîsu'l-münker inde nukkâdi'l-hadîs. Riyad: Mektebetü'r-Rişd, 2005.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. el-Mu'cemü'l-evsat. thk. Târik b. İvadullah. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415.
- Târik b. İvadullah. Şerhu Lügati'l-muhaddisîn. Cîze: Mektebetu İbn Teymiyye, 2002.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. el-'İlelü'l-kebîr. nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî. Beyrut: Mektebetü'n-nehda, 1409/1989.
- Topgül, Muhammed Enes. Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu? İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Tübeysî, Sultan b. Fahd. Nakdu'l-mutûn fî kütübi ilelü'l-hadîs, cem' ve dirâse. Riyâd: Câmîatü'l-Melik Suud, Doktora Tezi, 1427.
- Tülü, Mehmet Emin. İbn Ebî Hâtim'in el-İlel adlı eserinde metin yönünden illetli saydığı rivayetler. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr. ed-Duafâü'l-kebîr. thk. Abdülmü'ti Kal'aci. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984/1404.
- Yıldırım, Enbiya. Hadiste Metin Tenkidi. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed. Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl. thk. Ali Muhammed Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.